

ДР ДАНИЛО БОГАЧЕВСЬКИЙ

**НА ВОЗІ
ІІІІІІІІ
ВОЗОМ**

КАРТИНИ З ЖИТТЯ ГАЛИЦЬКОГО ВОЯКА І ПРАВНИКА

ТОРОНТО 1976

Д-р Данило Богачевський
НА ВОЗІ І ПІД ВОЗОМ

Danylo Bohachevskyj, LL.D.

ON AND OFF THE WAGON

Memoirs

“DOBRA KNYZKA”

№ 206

Toronto, Ont.

1976

Д-р Данило Богачевський

НА ВОЗІ І ПІД ВОЗОМ

Спомини галицького адвоката

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ДОБРА КНИЖКА"

206 випуск

Торонто

Р.Б. 1976

Printed by
HARMONY PRINTING LTD.
3194 Dundas St. W., Toronto, Ont., Canada, M6P 2A3

Данило Богачевський

ВІД АВТОРА

Ініціатива видання моїх споминів походить від св. п. п. О. Муха. Цей незрівнянний публіцист, виїмково обдарований журналіст та редактор християнської преси і видань переконав мене, що ті спомини варто видати друком, а то й перебрав на себе їх видання. Та несподівана, невблагана смерть не дозволила Йому виконати цей задум.

Появу цієї книжки завдячую шляхетності Його Дружини, пані Іванни Мух та Ред. Ярослава Чумака, які поконали всі труднощі та видали друком факти, що можуть пригодитися будучому історикові того бурхливого періоду нашого життя.

Ч О М У ? !

Чому я вирішив списати свої спогади?

Я свідомий того, що я не є жадною визначною “фігурою”, не відіграв жадної визначної ролі, тільки старався сумлінно виконувати свій обов’язок. На моє вирішення вплинула та обставина, що на мені і моїх однолітках кінчається той старий, я назвав би патріархальний, період в нашому суспільному житті. Цей період належить уже до давньої минавшини, минавшини забутої тимпаче, що про ті часи, головню ж у священничих родах, дуже мало друкованих споминів.

Я народився в селі Манаїв, повіт Золочів. Дідів по батьківській лінії я вже не пам’ятаю. Кажуть, що всі були “серцевики”. Дідо помер на атаку серця, батьків брат, о. Петро, помер на атаку серця у віці 33 літ, батько помер нагло на атаку серця на 55-у році життя, мої три брати померли теж на атаку серця. Пам’ятаю тільки тету Ольгу. За австрійських часів вона учителювала, але брала дуже активну участь у суспільному житті, і з тієї причини Польща не прийняла її до праці як “нельояльну до польської держави”, тож вона учителювала приватно і отак пробивалася крізь життя. Інколи заїздила і до нас. То вже дещо “здивачіла”.

Коли я мав 2 роки, батько дістав парохію в селі Любинці, стрийського повіту. Тож я Манаєва зовсім не знаю і там пізніше ніколи не бував. Пригадую собі тільки, що одного разу, коли я вже був у гімназії, з Манаєва прийшов лист, у якому читальня “Просвіти” прохала, щоб батько переслав їм свою знимку, бо хочуть її помістити між портретами членів-засновників читальні.

Та й у Любинцях ми були тільки 2 чи 3 роки. Тож і Любинець я не пам’ятаю. Знаю тільки, що там був присілок під назвою “Хромогорб”. Там мешкала стара, зовсім зубожіла т. зв. “мотузяна” або “повересляна” шляхта. Названо її так, бо вона підперізувалася мотузком або повереслом скрученим із соломи. Та вона дуже старанно берегла свій

гонор, з “хлопами” була здалека, а в церкві мала свій окремий кутик. З оповідання батька пригадую собі, що один із них (Федорович) був римарем, шив упряж на коні і одного разу приніс батькові гарну, шкіряну нагайку, бо “єгомосьць мають синів, тож треба дисципліни”. Але до своєї церкви і народности були вони прив’язані. В Любинцях був “двір”, від якого село було під матеріальним оглядом дуже залежне. Тож суспільна праця в ньому була дуже утруднена. А була це ера д-ра Олесницького, з яким батько співпрацював. Оповідав батько, що в часі виборів мусів протягом однієї чи двох ночей перейти ціле село, агітуючи за “народовецьким” кандидатом, бо якщо б був це зробив раніш то двір міг спаралізувати цілу його роботу. Якщо не помиляюся, то тоді кандидував мій стрийко, о. Теодор, пізніший посол до Союму, про якого згадує д-р Олесницький у своїх споминах.

Коли я мав 5-ий рік, батько дістав парохію Побук, того ж стрийського повіту, по другій стороні ріки Стрий. І туди ми перепровадилися. Тут я прожив свої дитячі і молодечі літа до 1908 р. Сьогодні тяжко собі уявити, як тоді виглядали перепровадини. Село, куди спроваджувався парох, мало обов’язок доставити відповідну кількість підвод. Бо й було що перевозити! Меблі, — а головно ліжка, столи, стільці та крісла — бо звичайно були численні родини, білизна, постіль, усякого роду рільничі знаряддя, бо кожен парох мав поле і провадив господарку рільну, далі — пожива для худоби, збіжжя, відтак дріб і худоба. Отак пливла ціла кавалькада. Для дітей це був рід театру. По приїзді на приходство (плебанію), доки ще всі кімнати були порожні, було куди вганяти. На щастя з Любинців до Побука не було далеко, 4—5 кілометрів.

Побук! Хата дерев’яна, але вже гонтами крита, мала 6 кімнат. З фронту був ганок уздовж цілої хати, зверху критий. Тож у часі дощу було де бавитися. На фронті хати був просторий шпіхлір. Це був гарний, на дерев’яній підлозі, чисто утримуваний будинок. Там переховувано збіжжя, овочі, деяку городину тощо. Алеж найважніший мебель, який там був, це магель. Це був прилад в роді стола, тільки що його ніжки виставали близько півметра вгору. Поверхня його була дуже старанно вигладжена, на ній були чисто виточені два валки дерев’яні, які виставали трохи поза ті продовжені ніжки і сягали до кінця поверхні стола. Також на верху була рівна з поверхнею стола скриня наповнена камінням, якої

спід був чисто вигладжений. Постіль, покривала, полотно, тощо навивано на ті валки і скриню виповнену камінням тягано від одного кінця до другого. А вона своїм тягарем прасувала ті простирала, пошивки, тощо так гарно, як залізком. Мушу зауважити, що тоді ще не було електрики і електричних залізок. Були залізка, але на вуголь. Там насипалося жаріючого вугля, яке треба було час-до-часу роздмухувати, очевидно на дворі, а з того могла дуже легко статись пожежа. Хата стояла на досить прикрому горбку. Коли приїздилося до хати, по правій стороні був також комплекс будівельний, а саме: була там возівня, де стояли вози, далі кінська стайня, а за нею — стайні для худоби. З хати до стаен провадила стежка з бельків, положених один біля одного по два. Уздовж стаен був досить широкий дерев'яний поміст, а за ним місце на гній. Коли назбиралося дещо гноївки, вона спливала легко до саду. Там далі була стодола і два оборogi із сіном. На тому то приходстві (плебанії) я прожив 14 років.

Уся парафія складалася з трьох сіл: Побук, Тишівниця і Межиброди. У Побуці було 40-50 хат, в Тишівниці біля 25, а в Межибродах біля 15. Бачимо, що це була дуже маленька, гірська парафія. Біля хати був сад, який ділився на три частини — горішній, долішній, а по другій стороні — слинковий. У саді біля шпихліра була наша пасіка. Крім цього до парафії ще належало близько 45 гектарів лісу, з якого можна було щорічно продати кілька штук дерева на будову, не порушуючи субстанції. Отож цей ліс, пасіка, годівля худоби, а почасти і сад були головними джерелами доходу, крім невеликої платні з релігійного фонду. Мої брати, а саме на шість літ старший від мене пізніший Кир Константин і старший від нього на два роки брат Володимир ходили тоді вже до польської гімназії в Стрию. Там мешкала вдова по священникові, пані Горуцька, вона приймала на станцію учеників і таким способом пробивалася крізь життя. Оплата готівкою була мінімальна, головно плачено в натурі. На тому користали обидві сторони, бож було тяжко продати харчеві продукти з браку покупців, а купуючи їх у крамницях треба було досить високо платити. Тому я дуже мало бачив своїх братів. А це були ще часи великого — може й надмірного інколи — авторитету. З однієї сторони вони трактували мене, як дитиму, з якою немає про що говорити, а я також дивився на них як на “недосяжні величества”.

Село Побук було звичайним гірським селом. Було положене уздовж потоку, і через ціле село провадила тільки одна дорога з вибоями, ямами, камінням, узагалі типова на той час сільська дорога. Між Побуком а Тишівницею була велика гора звана "Січкою". Оповідали, що на тій горі "сіклися" наші люди ще з Татарами і від того пішла назва. Коли йти з Побука до сусіднього села в напрямі Бубнища — Труханова, то по правій стороні була гора Ключ, славна з боїв УСС-ів з Москалями, а по лівій невеличке узбіччя, покрите крихким, завжди червоним, лупком. Оповідать, що одного разу їхав туди з Найсвятішими Дарами священник, напали на нього розбійники і розлили Дари і від того часу там усе слезить кров. За селом Труханів є Бубнище зі славним каменем Довбуша. Та доїзд там дуже прикрий.

З Побука до Сколього є близько чотири кілометри. Та доїхати туди майже неможливо. Розділяє висока гора, від сторони Сколього дуже стрімка і треба мати дуже добру упряж, щоб було можна з'їхати "впорожнє" (порожнім возом), на долі знову — пливе Опір і треба мати добрий віз, щоб не поломати коліс на камінні.

З Побука до Синевідська Вижнього також 3—5 кілометри, і також стрімка гора без дороги, а на долі — ріка Опір. По другій стороні нема дороги, тільки треба йти стежками.

Тишовниця (Тишівниця) колись власність Тишовницьких, які згодом збідніли, зосталося їм кільканадцять гектарів поля. Положена над рікою Стриєм, мала добре поле, але наражене на виливи. Був там порон, а за рікою гостинець, яким можна було дістатися "у світ". Та нелегко було зловити перевізника, головно коли хтось приїздив з другої сторони. Тоді треба було мати сильний голос та довго гукати "Дай порон, дай!". Коли ж був вилив або лід, порон не діяв. Були випадки, що в часі повені зірвався порон і його зловили аж десь на третьому селі. Тоді треба було хоч дві пари волів, щоб порон притягнути. Кажу волів, бо вони багато сильніші за коні.

Межиброди — як вказує назва — були положені під горою, де Опір вливається до Стрия. Там вони були замкнені. З однієї сторони бездоріжжя-гора, з двох сторін ріки без моста і без порона. Туди йшла залізниця Стрий—Лавочне. Попід гору провадив тунель, опісля міст на Опорі. Але було дуже небезпечно і суворо заборонено туди ходити. Бо і в

тунелі і на мості майже неможливо було сховатися, коли йшов потяг. Це топографія парафії.

Також дуже зле представлялася справа із сусідством. У Труханові був старенький священник-удівець, білий як молоко, о. Ліщинський. Тож у нього рідко коли бували гості, хіба при спеціальній okazії. У Синевідську Вишнім також батько рідко коли бував, у Синевідську Нижнім теж був удівець, у якого ми бували досить рідко, головню в часі празника чи якоїсь іншої okazії, хоча він був досить товариський.

Оповідали, що в о. Ліщинського і в нас перебував довший час наш антрополог, Х. Вовк. Його дуже цікавило либонь село Труханів. Згідно з його теорією, це мала бути оселя турків, звідси походила б назва Турханів, з якої зробили потім Труханів. Там він знайшов одного клясичного турка чи татару і хотів його конечне відфотографувати, але цей не згодився. Уже о. Ліщинський заоферував йому п'ять корон — на ті часи це велика сума — та він не згодився. “Що єгомость хочуть! Щоб я за 5 корон робив зі себе публіку!”

Цікава подія в моєму житті в тих часах.

Різдво

Якийсь час перед Різдром відбувалося врочисте “сукання світла”. Як відомо, в нашій хаті було шість кімнат. Спершу входилося до сіней, опісля до кухні, з кухні до першої кімнати і так далі, а з останньої кімнати знову був вихід до других сіней і на ганок. А ще у нас була пасіка, тож було багато вощини. Одного дня перед Різдром приходили найповажніші газди, дехто приносив дещо вощини, але головню від нас брали вощину, клали у великі баняки на кухні, топили, опісля брали до других сіней, а коли вона трохи прохолола, сукали спеціальні шнурки, а з тієї вощини свічки. Свічки ті складали в окрему скриню і приміщували в церкві. У тих часах ще ніхто не купував свічок. У часі Служби Божої давали ті свічки тільки найповажнішим газдам. Дістати свічку — це була ознака великої почести. Ту свічку засвічувано тільки в урочистих хвилях. При кінці Служби Божої приходив старший брат і забирав свічку. А мала вона який метер висоти, а то й більше. Пригадую собі тільки, що коли

я раз повернувся із якоїсь забави і був дуже сплячий, на хвилинку склепилися мені очі, похилилася голова, а чуприна заскварчала.

Другою подією перед Різдом було заколення веприка. Приходив “фахівець”, прецизним ударом ножа вдаряв безрогу прямо і безболізно в серце — я сам того ніколи не бачив. Бачив я доперва пізніше, як веприка обсмалювано та чвертовано. Ця подія нас інтересувала на стільки, що ми мали надію якийсь час мати м'ясо. А то звичайно ми їли м'ясо тільки в неділю. Пам'ятаю також, що раненько в неділю наш німий слуга біг до Синевідська Вижнього та ще перед Службою Божою вже був з поворотом. Він був глухонімий і крутився у нас доки хотів, опісля десь зникав, а по якомусь часі знову повертався. Він був добрий до посилок по м'ясо, як воно йому не подобалося, то кидав його геть жидові. Одного разу той жид-склепар побачив маму і просив, щоб того “мишігене” не посилати по м'ясо, а він буде давати завжди найліпше.

Печиво. Та багато важнішою подією було печиво на свята. Треба було наносити відповідну кількість дров до кухні і печі. Запалювано тріски в печі і розпалювано огонь. Яким способом могли напалити до тієї температури, яка була потрібна і оцінити ту температуру — це для мене досі є загадкою. Ні зависока, ані занизька. Така, якої треба, щоб печиво спеклось і не було ні недопечене, ані перепечене. На всякий випадок нас дітей гонили з хати. “Не рипайте дверима, бо заохолоджуєте піч”. А надворі мороз не жартує — це ж Карпати! І в хаті добре щось полизати. Та як-неяк, то все таки макогін і макітру ми вилизували. Вправді дівчатам не вільно було лизати макогона, бо “будуть мати лисих мужів”, та у нас не було дівчат, тільки сім хлопців.

Свят Вечір. Останній день підготовки до трьох днів Свят. Рух! Робота кипить! Нарубати дров на три дні і поскладати. А то кухня і шість печей у кімнатах! Повідгортати сніг. А в кухні все горить. Є для кого наварити. І наробитись. Пирого з бульбою, з бульбою і сиром, з капустою, борщ з ушками, голубці, і т. д., вкінці узвар, тобто вивар із сушених овочів, який ми називали “варвара”, прикінці — кутя. Служба наносить повну кухню свіжої, чистої соломи, на стіл накладають свіжого, пахучого сіна, на чотири роги кладуть часник, накладають білий обрус, ставлять накриття. Укінці урочисто вносять дідух. А ми з тугою та нетерпінням

дивимось на небо. Аж ось побачили! Мамо!!! Уже є зірка на небі. Утихає праця. Усі миються, перебираються в святочне убрання та усі, сукупно зі службою увіходять до хати. Стихає все — “хоч мак сій” — лунають слова молитви. Слова глибинно-щирі — може тепер виглядають наївні. Короткі побажання і всі сідають до вечері. Усе дуже-а-дуже смакує. По вечері діти скачуть у солому. Тамто забава! Качаємося, перевертаємо козли, та — щонайважливіше — шукаємо. Бо в соломі можна знайти горішки, центи, цукорки. То все небуденні ласощі, всі інші розмовляють, як одна родина. Бо й дійсно це була свого роду родина. Наш фірман завжди говорив “наші коні”, а не “єгомостеві коні”, і інша служба говорила “наша худоба, наша хата” і т. д. Властиво це була не служба, чи теперішня домашня прислуга, але “челадь”. А це слово тепер загубилося. Наш фірман від нас поїхав на зарібок до Америки, дещо заробив і приїхав нас відвідати, опісля знову поїхав до Америки, там одружився, аж тоді вже десь пропав. Уже в Америці ми зачували, що він помер. А відскакуючи від теми, уже моя служниця, яка вибавила мої діти, і яку ми видали заміж (поляки переселили її із прикордонної смуги на “Земе одзискане”), так довго тужила за нами, аж назбирала трохи грошей і приїхала до нас, щоб ще раз побачитися. Хоча тепер уже зовсім змінені обставини. Її дочка лікар-дентист, син учитель, другий кінчає матуру і хоче студіювати техніку. Тож вона не повинна тужити. Та вертаємо до теми!

С м е р і ч к а (чи ялинка). Як я згадував, ерекція мала свій ліс. А в Скільщині ліси, як я оцінюю, на 97% смерекові та ялицеві. Тож і в нашому лісі ми мали їх досить. А що в деяких місцях вони були надто густі і треба було прорідити, тож ми їздили до ліса по ялинки а потім ставили їх коло хати, а одну брали до хати. Чи я їздив по смерічки — уже не пригадую собі. Здається, що так і то волами. Прикраси на смерічку ми робили самі. Позавивані в “золотий папір” орішки, яблука, а далі — круглі медянички, декілька цукорків тощо. Головною прикрасою були свічечки, які прикріплювано до смерічки на свічниках, забезпечених сильною пружиною. Довкола смерічки був різнокольоровий ланцюжок, зроблений із склеєних паперових пасочків. Треба пам’ятати, що цукорки, медяники і т. п. — були присмаки, які ми не часто могли мати і це була приємність, коли можна було з деревця скубнути цукорок, медяник чи яблучко. Ма-

буть ліпше як тепер, коли всього є вбрід і воно вже не манить. Діти вже самі не знають, чого хочуть (та я знову відбіг від теми!).

Р і з д в о ! Які чудові спомини. Зараз по півночі батько убирався в чоботи — тоді ще священники не ходили в черевиках! — а на чоботи брав папучі, живіт обвивав теплим, м'яким коциком, убирався в кожух — бо там мороз тріщить! — та йшов до церкви. Але незабаром церква повна людей і вже далі робиться в церкві тепло. Деякі люди увіходять, деякі виходять на якийсь час. Вони ж усі виснажені довгим і досить суворим постом. Нас будять десь аж біля четвертої години на Службу Божу. Збираємося хутенько і йдемо до церкви. А церква далеко, положена на стрімкім горбочку. Буде який кілометр. Кіньми туди не виїдеш, а як погано, то і “єгомостя” два господарі мусять підтримувати. Тож дійти до церкви по тих кучугурах снігу не так то легко. Та ще сонце не зійшло, а відправа вже кінчається і ми весело йдемо додому. А тут уже всяке добро. Їж, пий і веселися. Забава йде. Уже не пам'ятаю, чи першого чи другого дня свят приходили з колядою старші браття та поважні господарі. Їх приймали урочисто, з усіма церемоніями і припрошуваннями. Випивши по склянці-дві пива, вони говорили, колядували і відходили. У міжчасі приходили колядники, діставали по якомусь цукоркові чи по медянику, інколи по центові, і раді відходили. На свята ми їздили вгості і приїздили до нас гості. Та ми ними не переймалися, бо мали свої окремі зацікавлення.

Н о в и й Р і к . Богослуження, як звичайно, починалося десь між першою і другою годиною ночі, а зі сходом сонця вже всі виходили із церкви, покінчилися всі відправи сукупно з новорічними побажаннями. Можна сказати, що від Різдва аж до Йордану продовжалися свята. Визначне було тільки те, що ранком з Новим Роком фірман брав коня званого “шімель”, який відзначався тим, що був дуже спокійний і лагідний, і з ним входив до кухні, опісля переходив усі кімнати, складав побажання, кінь діставав цукру, другими сніями виходив. Ми радо приймали коня, його пестили, гладили, і він своїми великими, розумними очима згори дивився на нас. На загал сталий побут на селі зв'язував нас із тваринами, і мимоволі хотілося з ними розмовляти так, як і з людьми. З Новим Роком уже кінчалися ходження “полазників” по хатах. Наступного дня по Новому Році було Силь-

вестра, іменини мого батька. Тож була повна хата гостей, рух, забава. Та нас воно не дуже переймало, бо в сусідстві не було партнерів до наших забав. Нас більше інтересували коні та санки чи залубні, якими гості приїздили.

Й о р д а н ! Закінчував період свят. Богослужба знову починалася біля години другої вночі. Був це час найбільш тріскучих морозів. Температура доходила до —35 ступнів Реоміра. Але цього так дуже не відчувалося, бо звичайно було спокійно, не було вітру. При кінці Богослужби виходила з церкви процесія “на воду”. В долішньому кінці села була зроблена “полонка” (прорубаний лід), з льоду зроблений великий хрест, коло води уставлений столик, коло нього постелено трохи свіжої соломи (щоби було тепліше стояти) і починалося Водосвяття. Ми не могли довго стояти, тільки бігали і тупали ногами. Вкінці многолітствія, і народ кидається по воду. Не одного зіпхнули до води: але в потоці вона не була глибока. По воду бігли усі — навіть поляки, і звідси походить приповідка: “Пхаються, як по свячену воду”. Із свяченою водою приходять до хати, нап’ються тієї води та засідають до їдження. Раніше їсти — не годилося. Опісля починалося відвідування із свяченою водою парафіян.

Дальшою помітнішою подією в нашому, дитячому житті була процесія до Синевідська Нижнього.

Десь на весну, уже не пригадую собі в яке то свято, був празник у Синевідську Нижньому і туди наша парохія ходила процесійним походом. Спереду несли хрест на довгому держаку. Опісля дівчата несли на двох дрючках образ Божої Матері у великих, на широкій підставі, дерев’яних рамах, а хлопці несли розвинені хоругви. Це було найбільш цікаве, бо як був вітер, то треба було добре запертися, щоб втримати хоругов. Ми ж, діти, як дірвалися дзвінка, то дзвонили, аж луна йшла. І так йшли до Тишовниці, а там сідали на порон. (До Синевідська було біля чотири кілометри.) Кажали — я того не бачив, — що одного разу вода зірвала порон і понесла із собою. Та люди то веслами, то дрючками попихали і десь на другому селі щасливо добилися до берега, а там уже населення їх притягнуло, і вони щасливо повиходили з порона. У Синевідську довга відправа. По відправі було багато дечого побачити і забавитися. Із Синевідська всі поверталися одинцем, а хоругви навивали на дрючки.

Серед різного роду зайнять на полях майже непомітно приходив Великдень.

Розпочинався той період великим постом. Нарід постив з посвятою, щоб належно приготувитися до “торжества торжеств”. Про якінебудь забави не було й мови. Праця і піст. Дуже зворушливим моментом була сповідь та св. Причастя. Той день був неофіційним святом. Одні до одних ходили і просили: “Простіть мене грішного(у)”, а їм відповідали: “Бог простить”. Приходила пора великоднього печива. І знову повторялася історія з паленням у печі. Господиня дуже тремтіла — “коби паска (чи там “бабка”) не сіла”. Таж під церквою усі будуть бачити, яка вона господиня. Пунктом амбіції було спекти якнайбільшу паску. І дійсно, деякі паски несли на плечах до свячення під церкву. Ми шукали нагоди, щоб бодай трохи “лизнути”. Приїхали мої старші брати. Та вони держали себе “звисока”. Таж вони гімназисти, а не смаркачі. Вони мали деякі задачі та науку, але все таки час до часу дали спокуситися на забаву. Спеціально пізніший Кир Константин був дуже пильний. У гімназії називали його “куйон”. (Та про це я довідався доперва пізніше.) Тим часом прийшла Велика П’ятниця. Усі йдуть до плащаниці. Батько все говорив, що смерть Христа така сама тайна, як Воскресення і взивав, щоб того дня стриматися від тяжкої праці і взяти участь в обході з плащаницею довкола церкви. Деякі діти мають калатавки і калатають з усіх сил. Та не усі мали таке щастя. Тож одного разу хлопці десь вирвали кавалок дошки, причіпили шнурком до дзвіниці, взяли патики і також калатали. Та нараз — бачу це ще сьогодні і не можу стриматися від сміху — нагло урвався шнур, дошка впала, а хлопці з розгону один одного “калатали” по голові чи по плечах. Але ось і закінчився обхід, всі спішать додому дещо перекусити— раніше їсти, було гріхом. Дехто не їв від четверга ввечорі до неділі рано. Це вже вимагало великого зусилля, знаю з власного досвіду, бо я раз так постив. У суботу викінчувалися всі роботи, печиво тощо, і люди вчасно лягали спати. Бо зараз по півночі треба вставати. Спеціально ми, діти, не сміли заспати. Бож там, під церквою, чекала нас така несподіванка, як стріли з моздрів. А було їх у Побуці аж шість — якщо не помиляюся. Йшло про те, щоб за кожним реченням Євангелія віддати стріл. Ціла трудність полягала в тому, щоб добре наладувати моздрів відповідною кількістю пороху, а зверху відповідною кількістю

утолоченої глини. Як було замало пороху, то він міг не висадити глини, а навіть попарити, також, як було замало глини, то не було відповідного гуку. Так само зараз по стрілі не можна було ладувати, бо моздір був гарячий і порох спалювався. Головним гарматчиком був місцевий коваль, і то поляк, Мізентий, але він забув про своє походження. Мав цілу плеяду помічників. У віддалі сто метрів від церкви горів вогонь, який стало підсичувано, але не надто, в огні був грубий, гостро закінчений гак на довгому держаку. У дверях церкви стояв хлопець і давав знак. Усі розбігалися, Мізентий хапав гак і запалював порох. А речення Євангелія пливли хутко. І зараз же треба було гарячий моздір усунути та охолодити, уставити другий — і знову лунав новий гук. Немов на здійснену казку ми дивилися на вогонь, розпалений гак та обсервували вибухи. Нас гонили геть “на чотири вітри”, але не було сили нас відігнати! Коли ж усе закінчилося, ми бігли під церкву. Там були паски і різного роду посудини з іншими “снідами”. І знову ми бігали та пильно приглядалися, як відбувається благословлення. Коли ж закінчилося свячення, то знову йшло про те, хто прибіжить додому, з’їсть свячене і перший на дзвіниці задзвонить. І від того часу дзвони вже не вгавали. Та ми мали ще інше зайняття. Ми роздобули калліум хльорікум, брали дві камінні, рівні плитки, на одну сипали той порох, накривали другою, ховалися за пліт і кидали на той набій каменем. Наступали досить добрі вибухи. І так минав-летів день, щоледве був час наїстися. Другий день свят був “поливаний” понеділок. Ціла хата — ну і ми — була повна води. А мама тільки руки ломила. Потім кудись їздили — чи хто до нас приїжджав і свята минали, як “батогом тріснув”.

Тож знову попливли дні за днями — весело, безжурно!

Обхід по полях. Пізньою весною, коли вже поля добре зазеленіли, відбувався традиційний обхід по полях. З церкви виходила процесія із хрестом та хоругвами, священик був убраний в ризах, і йшла дорогою, яка вела між полями. Очевидно діти бігали з дзвінками. Коло кожного поля вже чекав господар і на його бажання священик читав Євангелію. По дорозі люди співали побожні пісні. Діти долучувалися до процесії, другі бігли до хати і опісля знову прибігали — було життя, був рух. Коли кінчився обхід, процесія верталася до церкви і тут відправляли короткий молебен.

Обжинки. У господарській ділянці головна вага полягала на годівлі худоби і це було головним джерелом приходів. Пшениці взагалі люди не сіяли, казали, що вона не вродиться, жита сіяли небагато, от щоби було для свого вжитку та на засів, отже сіяли багато вівса та садили картоплю. Тож у дійсності головна вага господарки лежала в сінокосах, приладжуванні і збиранні сіна. За моїх часів ще удержався майже в повній силі звичай т. зв. “толоки”. А саме: одного дня увечорі ходив паламар по селі та замовляв людей на толоку. Наступного дня раненько збиралися косарі на толоку до “єгомосця”, а косити було що.

Оборіг сіна ми клали “на лугах” при границі Синевідська Вижнього, три обороги коло хати, не рахуючи сіна на стриху стаєн, яке трималося до кінця зими, щоб худобі було тепло. Тодіто кипіла праця. Народ майже не знав відпочинку. Сушити сіно, складати в обороги, звозити в обороги до хати — це ж було що робити! Коли трава трохи підсохла, її “вішали” на “гострівки”. Це були грубі смерекові коли, гостро затесані, в яких zostавлено галуззя на яких десять сантиметрів. Коли на них накидано сіна, то воно не збивалося, але потрохи висіло і так досихало. Коли я вже був у вищих клясах гімназії, то і я вже рішився йти з косарями. Перший раз вони взяли мене в середину. Той передній поспішав, а задній за мною підганяв. Та я витримав цілий день. Тоді вже мене признали повноправним косарем. Але першого дня ввечорі я вже не міг рухатися. Опісля вже прийшов до себе, набрав вправи і вже кошення трави йшло мені зовсім добре. Тяжка була праця і накидати сіно на фіру, та найтяжче було викидати з фіри на оборіг. До великої приемности належало накинути сіно на велику галузь смеречини, перев’язати її шнуром і з другої сторони тримати його, коли кінь тягнув той “пласт” до оборога. Косарям і робітникам при сіні приношено обід в “бесагах” — було це широке полотно, на кінцях зішите у формі торби. Його бралося на плечі, а по обох сторонах накладано пироги, сир, сметану, хліб тощо.

Я ще дитиною також ходив до косарів чи робітників і також щось приносив та там і посидів до вечора, а ввечорі повертався додому.

Коли ж щасливо закінчено сінокоси та зібрано сіно, то починалися жнива. Жнива також роблено “толокою”. По закінченню женці несли вінець із жита, завішувано його в

хаті і там він висів аж до наступних жнив. Того образу приносу вінця вже не можу собі відтворити. Натомість дуже добре пам'ятаю ще як порядковано stodолу на музики (було їх трьох), як молодь гуляла в stodолі, а газди гостилися в хаті — були пироги, здається, мала бочівочка пива тощо). Пам'ятаю, що на такі обжинки прийшов раз хлопець, що якраз вернувся з війська та собі заспівав: “Ой летіла зазуленька, сіла си на мості, я ще вчора був у Львові, нині в єгомосця”. Забава тягнулася довго ввечорі, та нас хутко гнали спати.

Потім ходили ми ще копати бульбу. Було це вже пізно та й часто дуже холодно. Єдина приємність була розпалити великий вогонь та в попелі пекти картоплю. Смакувала першорядно. Бульби було дуже багато — бо треба було і для свиней. Переховувано бульбу в окремії, глибокій пивниці за шпихлірем. Наприкінці зрізувано та звожено капусту. Ту капусту шатковано на шатківниці. Була це гарно вигладжена дошка, до якої були прикріплені два гострі ножі, піднесені з однієї сторони, куди спадала капуста. По боках були також гарно вигладжені невисокі дощинки. Пошатковану капусту квашено у високих дерев'яних бочках і її вистачало аж до нової. При квашенні накривали капусту круглими дошками а на верх накладали великі камені. Ця капуста була дійсно дуже смачна, поживна і здорова. Капуста, бульба та змелене у млині борошно були тоді головними, та, правду кажучи, і дуже здоровими засобами поживи на селі. Натомість вареники і то ще зі сметаною були не дуже то частим явищем.

До рокових імпрез належала ще поїздка до “дзядзя” о. Алексія Зарицького, пароха і декана в Турі Великій. Така поїздка тривала кілька днів. Їхали ми через село Лисовичі, славне тим, що там цісар застрілив дика і на ту пам'ятку дуб обведено грубим ланцюгом на цементових стовпах та уміщено відповідний напис. Там ми відпочивали і пізно увечорі добилися до “дзядзя”; Зарицькі мали свій герб “де Новіна”. У тому гербі була відрізана нога, закута в кайдани. Легенда каже, що один із предків попав у полон разом зі своїм паном. Їх обох сковано разом, та коли трапилася нагода втечі, він відрізав собі ногу, щоб пан міг втекти. Бабуня була з роду Кисілевських. Один з того роду, либонь, був адміралом фльоти, стаціонував у Фюме (Река), плавав по морях, був навіть у Японії і привозив різні пам'ятки. Та мене тоді те все зовсім не цікавило. У дзядзя була велика господарка.

Мали більш як тридцять штук худоби, кілька пар коней та великі запаси. Цілу ту господарку провадила бабуня. Дзядзьо сидів в своїх книгах та до нічого не мішався і не визнавався. Були такі випадки, що бабуня вислала дзядзя до жінок і він увечорі вернувся та сказав, що вже все дожали. Коли ж пізніше прийшла служба і бабуня питалася, чи вже дожали то виявилось, що ще зосталося багато дожинати, і дідो пішов на чуже поле. Одного разу дідова худоба залізла в конюшину, переїлася і по дорозі до дому згинуло кілька штук. Дідो вертався із села і каже: “Ой, якомусь бідному господареві згинуло кілька штук худоби”.

Мав дідо чотири доньки. Одна вийшла за мого стрийка, о. Теодора, колишнього посла до Сойму, друга за о. Вергановського, а третя за о. Наконечного. Один із синів був священником, другий суддею, а третій, Омелян, вибрав співацьку кар’єру. Ще досі пам’ятаю, я не міг вийти з дива, коли бачив, як він влітку ввечорі, виходив з хати і підв’язував горло, щоб не застудити. Коли закінчив музичну школу, виїхав до Німеччини шукати щастя. І дійсно починаючи з провінційних театрів дістався до опери в Берліні і там помер. Коли закінчив співацьку кар’єру, провадив школу співу. За часів о. д-ра Вергуна він диригував нашим хором, з яким виступав на наших концертах. У моєму архіві є ще подяки, які він діставав за виступи на наших імпрезах. У його хорі співав свого часу д-р Кузеля та проф. д-р І. Мірчук. Він писав мені, що вони обидва були хоча не найліпші, але найбільш надійні співаки. Бо і там була партійна гризня і з тієї причини він не міг створити доброго хору, бо як одні “-івці” співали в хорі, то другі “-івці” хор бойкотували. По смерті д-ра Кузеля, його дружина ще листувалася з моїм вуйком і ті листи є в моїх руках. Коли ж д-р Мірчук став ректором УВУ, то знову написав до мого вуйка і питався, чи може йому чимсь допомогти. І цей лист є в моїх руках.

Та вертаюсь до теми. В діда ми не почувалися добре. Там треба було бути дуже “чемним” і сидіти тихо. Не було з ким бігати і бавитися. Пішов я трохи на кладку на річці, трохи до саду, під капличку — та й по всьому. На щастя, ми були там недовго. Якихось два дні та й верталися додому, але не “впорожні”. Вели якогось бичка чи теличку або коника, трохи зерна, а ми самі по короні. Ще лиш мушу зауважити, що бабуня зверталася до діда словами “Ви”, а не “ти”,

а час до часу ще вживали польської мови, хоча не можна заперечити, що були щирими патріотами та були дуже прив'язані до свого народу. Мусимо пам'ятати, що був то кінець дев'ятнадцятого сторіччя, а дідо вже тоді мав около 80 років.

Господарські відносини Побука. Як я вже завважив, основою господарки була годівля худоби. Як дуже притиснуло, тоді продавав господар бичка чи теличку а то й корову чи пару волів і гроші були. Заробити не було де, хіба інколи в лісі при чищенні лісу або вирубі. В лісі було безліч різного роду грибів так, що дехто вже не брав корінців, тільки самі шапочки, так само було багато ягід, головню суниць і ожин, та не було де їх продати. Пам'ятаю, пастухи приносили нам часто по кілька "козубів" суниць і мама платила один крейцар за козуб (торбинка зроблена з кори зв'язаної гострим патичком). Мали селяни яйця, сир і молоко, а то й масло, та не було зорганізованого збуту, жида використовували селян немилосердно і платили мінімальні ціни. Дперва коли до Сколього з'їздилися літники так звані "холерники", то тоді селянки краще продавали їм сир, масло, яйця тощо. Надмір тільки був в одній ділянці, а саме: було багато дикої звірини. Можна без перебільшення сказати, що дики, олені, сарни свобідно ходили тічками, чи стадами. І нерідко можна було бачити, як дорогою в лісі переходили такі стада. Та полювати було суворо заборонено за виїмком тих, які мали на це дозвіл. Дичина робила людям дуже багато шкоди в полі. І так обороти із сіном треба було добре обгородити, бо сарни та олені могли зимою з'їсти мало що не половину сіна. Та найбільше шкоди робили дики. Вони потрапили за одну ніч порити цілий загін бараболі чи вівса. Люди мусіли вночі пильнувати поле. Отож у полі були колиби, біля колиби був убитий великий стовп, а на стовпі висів шматок старого заліза, стара коса або й старий баняк, отож уночі будився такий сторож, підсичував огонь і бив по залізі, аж луна йшла. По ньому будився другий і так якийсь час грала оркестра. Згодом усе втихало. Та інколи і те не помагало. Хоча закон ловецький накладав на власника лісів обов'язок відшкодування, та це було ілюзоричне, бо власник боронився тим, що дичина не походила з його лісу, тож відшкодування було тяжко дістати, а навіть, як траплялося, що хтось дістав, то мусів довго чекати. І цікаве! Як "пани"

приїздили на полювання, то їх провадили в таку околицю і так уставляли нагінку, що висліди полювання були мізерні. А тим часом я сам, будучи малим хлопцем, бачив, як на наше подвір'я забіг лис і в саме полудне вхопив курку. Знову другим разом також у полудне десь у полі сполохані три дики гнали через наше подвір'я. Чорні з вистаючими іклами гнали через подвір'я і пихтіли як потяг.

Правда! Не можна заперечити, що мимо суворої заборони наші люди все таки полювали. Та тільки одиниці, і то дуже потайки. Полювали на грубші штуки як дик, олень, сарна, цап — бо полювати на заяців не виплачувалося з огляду на ризико. М'ясо люди маринували в бочках, та мимо того воно псувалося і марнувалося, бо не могли його кому-небудь дати, ні продати. Наприкінці ще варто згадати, що декілька селян із Межибрід їздили пізньою весною в Угорщину, звідти привозили сливки так звані угорки та виноград і продавали, головню у Львові, — звідси пішла приповідка: “Причини бойку сливку”. При тій нагоді і ми дістали малий кошик сливок. Одного разу навіть плетені з чистої вовни ріжнокольорові рукавиці на чотири пальці.

В ріках Стрий і Опір було багато риби, ми часто її купували, а то й діставали в дарунку. Треба признати, що селяни дуже добре господарили. Ловили тільки більші штуки, а малі кидали до ріки. Та невдовзі вийшов рибний закон, який вимагав дозволу на ловлю риб і тоді почалася недозволена і дика ловля риб в обох тих ріках.

Де що з політичної ділянки. Зовсім природно, що в тій ділянці у мене дуже мало спогадів з дитячого віку. Пам'ятаю тільки три моменти. Коли я мав яких шість літ, одного теплого ранку на подвір'ї побачив, що в напрямі нашого подвір'я йшов о. Ліщинський з Труханова з хрестом у руках, за ним чотирьох господарів, а коло них шість чи вісім парубчаків. Я кликнув, батько вийшов та став перед хатою. Ті зближалися, поздоровили “Слава Ісусу Христу” та й пішли далі. Багато пізніше я довідався, що то були правиборці, а біля них охорона. Місцеві поляки, а головню жидівське шумовиння провокувало, щоб поліція мала причину правиборців притримати, а по закінченні голосування випустити (Це описує докладно д-р Евген Олесницький у своїх спогадах). З оповідань і коментарів пригадую собі, що якось пок. батько віз таких виборців на голосування. При-

їхали до Тишовниці на порон, а ту повинь чи крига (вже не пам'ятаю), досить що порону не було. Батько звернувся до виборців із запитом: “Що робимо?” А вони відповіли: “Робіть, егомосьць, як знаєте!” Тоді батько став на возі взят хрест у руки і сказав: “Іване! Рушай!” Коні наші були добрі, віз тяжкий, а упряж міцна, тож добилися до другого берега, а люди на березі аж ахнули і перехрестилися. Правда — в тому місці Стрий розливався широко і не мав глибоких ям.

Також пригадую собі, що пізно восени і зимою сходилися у нас господарі і батько щось їм читав. Коли я вже опанував ту штуку, то інколи я читав. Тож добре пам'ятаю, що я читав працю Костомарова “Богдан Хмельницький (у XII-ти томах)”. Вона була дуже приступно написана і публіка слухала дуже радо, а то й по-своєму коментувала. Знаю, також, що батька просили на різні оказії як благословення хати, весілля тощо, і батько радо брав участь. Думаю, що це були перші кроки в національному освідомленні і заснуванні читальні “Просвіти”.

М о ї з а б а в к и і і г р а ш к и. Не пам'ятаю, щоб я мав якісь куповані забавки за вийнятком “камінців”. Це були камінні фігурки, з яких можна було складати різного роду будівлі. Крім того різного роду забавки я сам собі видумував. Дещо стругав, робив міст на рівчаку між нашим долішнім і горішнім садом, ходив по потоці, робив там загати, інколи даремно ловив рибки і т. д. Дуже любив ходити з худобою в поле. Одного разу намовили мене хлопці, щоб я приніс тютюну. Я дійсно приніс трохи, а що хлопці не мали папірців, тож скрутили папіроса з паперу. Я потягнув кілька разів і від того часу не кури́в, аж доки не пішов до війська. Щорічно справляв я з пастухами “Петра”. Тоді ми викопували довкола круглого стола ямку, де можна було вложити ноги, опісля сідали, та їли що хто мав: пироги, хліб сир тощо. Опісля ми бавилися, переганялися, дужалися. Я любив їздити кіньми в поле, до ліса. Гарно і швидко минав час на селі в товаристві природи та селянських хлопців. Я так подружив із селянськими дітьми, що доти просив, доки мені батько не справили повного селянського одіння і я парадував у ньому декілька літ. Була це полотняна сорочка, яка сягала по коліна, підперезана ременем, полотняті штани, зі шнурком т. зв. “очкурем” в поясі та з одностайної шкіри т. зв. “ходаки”.

Шкільництво

У Побуці була школа. Ходили там діти з горішнього та долішнього села і з Тишовниці. Учителював українець Пукач. Хоча він зачисляв себе до москвофілів (кацапів), але до політики не мішався. Батько любив інколи з ним пожартувати і раз сказав до нього: “Пане професоре! У (вже не пригадую собі де) ваших кацапів збили на капусту”. А він: “Е! Отець люблять пожартувати”. Але свій обов’язок виконував дуже сумлінно. Нікуди не їздив, та учив навіть понад те, що було приписане. Ми його в Побуці залишили. У Межибродах не було школи. Але в о. Ліщинського був син, який не хотів учитися і нічого не скінчив. За моїх часів це був уже старший хлопець, убирався майже по селянськи — був це час “хлопоманства” — і він то через Побук та через гору ходив до Межиброд і учив дітей. Кілько йому платили селяни — не знаю. Крім того батько дуже часто ходив на науку релігії, а при тому учив читати та писати.

У Межибродах був один здібний хлопець, Булак. Він приходив до нас і батько його учив. За намовою мого батька післали його до гімназії і він здав матуру. Та що з ним було далі, вже не знаю. Батько не посилав мене до школи, а тільки приватно підготовляв до другої кляси. А батько був дуже вимогливий. На його думку, першим завданням людини є виконати свій обов’язок! Мене будили, літо чи зима, о год. 6-ій рано. Пригадую собі, що зимовою порою у тріскучі могози, коли вікна позамерзали, мене будили і я бачив, що на столі вже світиться лампа, у печі горять дрова, приємне тепло розходитьсь по хаті, так хотілося ще полежати, та дарма! Батько не дозволяв вилежуватися в ліжку, тільки треба було зараз митися та убиратися і до роботи. “Хто рано встає, тому Бог дає!”. Челядь будив батько між годиною четвертою та п’ятою рано. До снідання треба було учитися, а по сніданню, як усе навчився, можна було побавитися. Потім починалася “лекція”. Як воно не дивно, я не пригадую собі, щоб батько когось бив, але мав такий авторитет, що вистачало, щоб тільки на мене поглянув! Але при тому був виrozumілий і дозволяв на різні “буйнощі”. Любив порядок і дуже пильнував, щоб ми не розкидали речей та все за собою попрятали, не дозволяв, щоб одну кімнату чи дві замикали і тримати чисту для гостей — як це було тоді в звичаю — “Хата ціла є для нас, а порядок треба всюди

тримати” — казав. Любив також з нами побавитися і по-жартувати.

Отож підготовив мене батько до вступного іспиту до другої гімназійної кляси та повіз до Львова здавати іспит.

Так закінчився мій дитячий вік, а розпочинався гімназійний період.

Тут ще хочу заважити, що про Побук і околицю згадує Уляна Кравченко у своїх “Хризантемах”, у п’ятому уступі.

Ц. К. Академічна Гімназія у Львові — Побук

В липні 1901-го року привіз мене батько до Львова здавати вступний іспит до другої кляси в Академічній Гімназії. По дорозі, коли ми ішли до гімназії, купив батько у “бойка” півфунта сливок-угорок і казав, щоб я їв, і не мав страху. Та я й так не мав страху, бож був дуже добре підготований, а навіть знав досить з матеріялу другої кляси. Тож іспит пішов мені гладенько. По іспиті проф. В. Білецький запитався батька, що він думає робити зі мною. Батько відповів, що візьме знову додому і буде переробляти матеріял другої кляси. Проф. Білецький зауважив, що шкода хлопця, бо на селі сам один може змарнуватися. Та батько відповів, що вже два сини учаться в гімназії, а приходи з парафії не дозволяють, щоб мене міг утримувати в гімназії. Проф. Білецький тоді заявив, що може мене прийняти до бурси Педагогічного Товариства. Та бурса була в будинку якраз насупроти гімназії. Очевидно, що батько радо згодився, отож я став учнем Академічної гімназії і мешканцем бурси. Скільки там було кімнат, скільки “питомців” — зовсім собі не пригадую. Пам’ятаю тільки, що мене примістили на третьому поверсі у великій залі, яка мала 12 ліжок і прилягала до кімнати, у якій мешкав проф. Вітошинський, управитель бурси. Він мав zdeформовані уста і тому його називано “Кривоустим”. Учив він німецької мови, та його пристрастю був спів. Провадив гімназійний хор і ним диригував. Коли я прийшов до школи, то він зараз закликав мене, посадив собі на коліна та почав випробовувати голос. Та Господь не обдарував мене ні голосом, ані слухом, тож та проба випала зовсім негативно.

Якісь дивні спогади в’яжуться з тим побутом у бурсі. Я попав у зовсім нове середовище і якийсь час ніяк не міг

освоїтися. Вже першого вечора, коли була пора спати, усі хлопці нагло повискакували з ліжок і так розгулялися, що аж проф. Вітошинський виглянув з кімнати. Тільки він вхопив за клямку, а вже усі лежали в ліжках, тільки я стояв розгублений на середині кімнати. Він трохи покричав і на тому закінчилася уся справа.

Велике враження зробив на мене проф. Громницький. Була це, як я тепер бачу, дуже гарна та ідейна людина. Але мав одну для нас дивну прикмету, а саме: вимагав, щоб на бюрку була завжди цератка під каламарем, щоб його не похляпати. І з тієї причини ми його називали “цератка”. Пригадую собі інавгурацію першої години науки. Уже не пригадую собі, чи це був 1902-ий чи 1903-ий рік. Коли він увійшов до кляси і ми помолилися, один з учеників мав щось вроді реферату чи може деклямацію — вже добре не пам'ятаю, опісля тов. Соловій відспівав “Цвітка дрібная”, потім проф. Громницький сказав дещо на тему наших обов'язків і на тому закінчилася перша година науки.

Друга помітна подія була з проф. Верхратським. Це був високої кляси науковець, старий кавалер, вже трохи здивачилий. Людина, бачу тепер, не “от міра сего”. Знав першоклясно свій матеріал, мав своє ім'я в науці, але викладав так нудно, що, правду кажучи, нікого не навчив, ані не зацікавив, хоча викладав дуже гарний предмет, а саме зоологію і ботаніку. Питав раз на семестер, тож треба було дуже пильнуватися, щоб не дістати двійки. Але як уже запитав і пішло добре, то тоді можна було сісти до задньої лавки і приготувлятися до другого предмету або читати. У нього були можливі і такі випадки, що коли він викликав ученика (н. пр. Мосору), а той не був приготований, то він піднісся і сказав: Прошу пана професора, Мосору розболів нагло зуб і він пішов до лікаря”. І все було добре. На другу лекцію вже приготувався і все пішло добре. Одного зимового ранку проф. Верхратський мав у нас першу годину науки. Наша кляса була тоді в партері. На тому ж подвір'ю був також склад меблів Кічалеса. Перед наукою хлопці захопили візок Кічалеса та почали з ним ганяти довкола подвір'я. Кічалес побачив і бігав за візком, щоб відібрати, а хлопці обкидали його снігом. Нагло задзвонив дзвінок і ми всі вбігли до кляси. Увійшов проф. Верхратський, а за ним Кічалес і пожалувався, що хлопці взяли йому візок та ще й обкидали снігом. Проф. Верхратський зовсім розгубився і запитав

Кічалеса, хто це робив. На це Кічалес: “Ну! Хто має мокрі руки, той це робив!” Поволі встав колега Бовдур — він уже був віковий і за кілька років станув до військової бранки — підійшов до Кічалеса, відчинив двері, Кічалеса взяв легко за плечі та випровадив на двір. На тому справа закінчилася, а наука розпочалася (Був це 1902-ий або 1903-ий рік).

Були ми діяльні і на політичному полі. А саме: одного разу прийшов до нас якийсь “старший”, був це здається вже студент університету і сказав нам, щоб ми пішли до “Народного Дому” на балькон, сиділи там тихо, а як він дасть знак, то щоб наробили галасу і не втихали, доки не скаже. Багато-багато пізніше я довідався, що йшло про те, щоб розбити “кацапське віче”. Ми так і зробили. На даний знак почали гармідер, аж в ухах шуміло. Нагло напав страх. Викинути з бурси, а може і зі школи! Ми втихли і сиділи вже тихо, як миші. Аж тут відкрилися двері і хтось крикнув: “Ану! Виходити!” Ми в двері, а там за дверима вже стояло декілька осіб із прутами, мітлами тощо, і кожному попалося — одному по плечах, другому по шиї, а то й по голові. Та, на щастя, на тому і покінчилася та пригода без жодних дальших наслідків і ми швидко про неї зовсім забули.

Були ми діяльні на мистецькому полі. А саме: коли тільки наш театр загостив до Львова і грав у якійсь досить мізерній залі, то ми належали до постійних і певних глядачів. Хоча ми не могли заплатити вступу, але то сяк то так ми якось діставалися туди. Стояли ми тихо ззаду — тож дещо бачили, дещо чули, бо на самому заді не було підвищень, тож не все можна було бачити. Але і на це ми знайшли раду. Десь недалечко будували хату. Були там цегли — старі і нові. Ми бігли туди, брали старі цегли, згодом і нові, і мали підвищення, з якого могли бачити дію на сцені. Одного разу ми знайшли якусь дошку. Принесли, уклали цегли, на верх поклали дошку і готова чудова трибуна. На ній назбиралося нас як оселедців. Та нагло, якраз в часі якоїсь трагічної сцени, цегли розсунулися, а ми з шумом та гуком попадали. Зробилося замішання і нас — очевидно — викинули із залі, та на щастя, тільки на один день. Та все ж такі дошки не дозволили приносити, хоч цегол не забороняли.

Як я вже сказав, проф. Вітошинський дуже любив музику і спів. Інколи заходив до нього славний наш співак Менцінський. І ми вже знали, що незабаром почуємо “Геть-

мани, гетьмани...” Наш гімназійний хор проф. Вітошинський поставив на висоті і навіть десь у 1903-тньому чи 1904-тому році приїздили якісь “пані” з Відня і “брали хор на плити” — та як там було — не знаю. На всякий випадок проф. Вітошинський ходив радий як “на сьомому небі”. Хор співав завсіди на нашій Службі Божій і то переважно псалми Боршнянського, і я ще до сьогодні, по майже 70-ти роках, пам’ятаю ті псалми. Це справді дуже збільшувало фреквенцію в церкві, однак зимовою порою, коли тріщав мороз, а ми в черевичках і вітром підшитих плащиків стояли в церкві, то нам не дуже було приємно, як раз-по-раз рипали двері, а з дверей потягав струмінь морозного вітру. У ліпшій позиції були співаки на хорах. А голоси були справді чудові. Були такі гарні сопрани і альти, що хто не знав, ніяк не міг повірити, що це співають самі хлопці. Здавалося, що в хорі співають дівчата, хоча в тих часах дівчата ще не ходили до гімназії. Члени чоловічого хору могли дещо заробити. А саме, коли померла якась визначніша людина, то рідня інколи просила наших хористів співати на похороні. У тому випадку похорон був величний і стягав масу публіки. З тієї причини хор дістав назву: “Банда Курковського” (Курковські мав заклад похоронний).

Одного гарного, теплого дня влітку, у 1903-тньому чи 1904-тому році декілька нас вибралося в околицю Замарстинова скупатися в озері. В озері не було нікого, над озером був пісочок, ми пороздягалися, влізли у воду та бавилися і хлюпали. Раптом ми побачили, що на берег прибігло декілька хлопців і заки ми мали час вискочити із води, вони вхопили наші убрання, дещо з білизни і втекли до пастухів, які недалеко пасли худобу. Ми опинилися у прикрому положенні. До бою стати не могли, бо це були вже більші хлопці, а в додатку до того там були ще і пси. Побачили ми здалека якогось поліцая, що туди переходив, побігли до нього і йому все розповіли, та він сказав, що це не його район і пішов. На щастя дещо з білизни зосталося, тож два наших могли вратися в білизну і вони пішли до найближчих забудовань та зааярмували поліцію. Прийшли два поліціанти та без клопоту відібрали убрання, яке і так для пастухів було непотрібне. Вони тільки переглянули убрання, не знайшли там “ні чорта лисого”, тож спокійно повернули. А ми могли вже йти до дому. Та ми поділилися на дві групи. Одна пішла в напрямі на забудовання, а друга навпростець

до лісу. Коли ж ми дійшли до лісу занацька почули “гальт!” У лісі військо мало робити якісь вправи і вислало патрулю з капралем у проводі, щоб підготувати все в лісі. Капраль заявив нам урядово, що по лісі не можна тепер ходити. І ми знову опинилися у прикрій ситуації. Та один з наших знайшовся “у кропці”. Він сказав: “Як пан капітан кажуть, що не можна, то не можна!” Капраль втішився тим титулом, підкрутив вуси і звернувся до вояків з якимось наказом. А ми йому поза плечі: шусть, та в ноги. Він тільки подивився, післав нам навздогін декілька слів, але ніхто не біг і ми щасливо дібралися до хати.

Але нашим головним “зайняттям” поза школою була “кічка на Кайзервальді” за містом. Отак до години першої ми сиділи в школі, опісля їли обід і негайно бігли на Кайзервальд, на кічку. Училися ми звичайно вечорами. Ми мусіли пильнуватися, бо як хто дістав “двійку” на свідоцтві, то вже до бурси не прийняли. На Кайзервальді ми бігали, переганялися, дужалися, грали кічки і т. д. взагалі пульсувало життя. Приходили і учні вищих клас. Інколи ми зводили бій з “батярами”, та це був бій шляхетний, без тяжкої зброї, як ножі, кастети тощо. Вони прямо жадали від нас тютюну, а ми його не мали. Тільки один раз ми звели тяжкий бій, але не з батярами, але із жидами. А саме одного дня ми прийшли на кічку і побачили, що всюди пасеться худоба. Позастромлювані віхи вказували, що не вільно ходити. А це ж було грубе порушення наших “історичних прав”. В обороні своїх прав ми повикидали віхи, нагнали худобу і почали гра-ти кічки. Надійшов якийсь “пан” і зажадав, щоб ми забралися, бо Кайзервальд винаймлений на пасовисько. Та ми — може дещо і нечемно — і його нагнали. Аж нагло ми побачили, що від сторони міста наступає “чорна хмара”, ціле море халатів. Тож ми хутко приготувалися до бою. А що ми були таки в поважній меншості, тож зайняли оборонні позиції.

Наше грище прилягало до досить високого горба. На горбі був високий, дерев’яний трійчастий пункт, а під ним купа каміння. На тій горі ми зайняли позиції. Жиди припустили на нас фронтову атаку, та ми камінням ту атаку легко відперли. Тоді настала перерва і жиди нараджувалися над дальшою формою атаки. Аж ось вони розділилися. Мала частина зісталася на долі, а головна їхня “армія” поділилася на дві частини і взяли нас із двох сторін. Розпочався руко-

пашний бій. Якийсь грубий жид кинув мене у колючий корч, вирятував мене мій старший віком товариш Малко. Нагло хтось крикнув “Поліція”, і ціле поле в одному моменті спорожніло. Я повернувся з бою подряпаний і побитий, але війну ми виграли. Наша площа забавова зосталася надалі нашою.

Таке було тло, на якому пливли наші дні. У школі було все в повному порядку. Я належав до тих середніх — ані не вибивався надто, ані надто не зоставав позаду. Усе було б дуже, дуже добре, та було одно “але”. А саме — харч. Рано ми діставали горнятко чаю і грудочку цукру та одну булку. На обід була порція, як казали, “для горобця”, а на вечір т. зв. “гальоп-зупа”. А хлопці здорові як горіхи, набігалися увесь день та з’їли би й коня. Ще ті, яких батьки мешкали недалеко від Львова, діставали час до часу трохи харчів з дому, але інші то таки голодували. Мешкав з нами один колега, Бовдур, таки добре старший від нас. Він мав знайомих при війську. Інколи ходив до них та приніс трохи хліба-комісняка, кусок цибулі чи часнику. Коли він вертався, то всі зривалися з ліжок і він розділював по куску хліба та цибулі. Та постійно ходити голодним — не належить до приємности. Якось ми довідалися, що митр. Андрій утримує кількох хлопців на “Вульці” і вони мають там повне удержання, крім того можуть ще дещо заробити дрібними послугами для каноніків. І нас трьох, потайки, щоб ніхто не знав, зважилися піти увечері до Кир Андрія та прохати його, щоб нас прийняв до бурси на Вульці. Прийшли ми до палати і прохали придверника, щоб нас запровадив до Митрополита. Він казав нам почекати, а сам десь пішов. За якийсь час повернувся та сказав, щоб ми йшли за ним. Провадив нас через якусь кімнату, опісля через велику залю та припровадив до кімнати, де були замкнені двері, але за дверима видно було світло. Він сказав, що там чекає на нас Митрополит. Та ми почали дебату, як нам поведися при вході. Один радив клякнути, другий упасти хрестом, аж тут нагло відчинилися двері і ми станули перед Кир Андрієм. Він сидів у високому фотелі, а для нас казав принести три стільці. Тоді розпитав нас про нашу родину, опісля запитав, чого ми хочемо. Ми розповіли все докладно, він ще дещо розпитував і так ми просиділи якої півгодини, опісля пішли додому. З цього нічого не вийшло, та мимо тайни наші колеги про це довідалися і уложили цілу епопею. З тієї епопеї при-

гадую собі тільки два рядки: “Може які портенята, може калісони — бож мій батько у великій біді тоне”.

Та час робив своє. У другім півріччі четвертої кляси я захворів і лікар сказав, що це анемія та порадив, щоб я поїхав додому і там “підживився”. І я поїхав. Та року не втратив. Я солідно підготовився і сів до іспиту. Майже всі предмети пішли гладенько, тільки проф. Верхратському щось не подобалося і він уписав недостаточну ноту. Не допомгла інтервенція інших учителів, а навіть — якщо собі добре пригадую — і директора. Верхратський уперся, і не було ради. Я розгубився і не знав, що робити, щоб не втратити року. Тоді один з професорів побачив, що ще не всі професори вписали ноти, тож порадив мені, щоб я відступив від іспиту, бо в тому випадкові буду мати право по вакаціях сісти ще раз до іспиту. І я так зробив, а по вакаціях уже пішов іспит дуже гладко. І так я вже в п'ятій клясі. Та це вже “вища” гімназія!”. Та і п'яту клясу я підготовлявся вдома і без жодного клопоту здав іспит до шостої. За той рік я так скріпився на силах, що ось мені вже 85 літ, перебув дві війни та різні тарапати та ще ходжу власними силами.

По вакаціях дав мені батько гроші і сказав, щоб я сам поїхав у Львів, уписався до шостої кляси та знайшов собі “станцію”. І я поїхав. Та я не мав жодного досвіду в шуканні “станції”. Я не знав, що ті, які мали мешкання до винайму, зголошували це до гімназії. І так я блукав навмання по Львові аж до полудня, вкінці перемучений, голодний зайшов до єзуїтського городу, сів на лавці і чекав Божого змилювання. А воно дійсно і прийшло. Якраз тоді переходив мій товариш Кметь, дуже здібний учень та запитав мене, чи я маю мешкання. Я відповів, що ніяк не можу знайти. Тоді він сказав, що якраз добре складається, він знайшов добру лекцію, а на рахунок винагороди дістає мешкання, тож може мені відступити своє мешкання. Я дуже втішився і ми негайно пішли. Він зарекомендував мене господарям і я там уже зостався. Була це дійсно вимріяна “станція”. Там я мешкав до матури, а також мої браття, як також і Богдан та Роман Кравцеві. Господарі називалися Куніші. Були це бездітні поляки, але ще того типу, який тепер вже не існує. Це були ідейні — в повному того слова значенні — соціялісти. Маю враження, що до нас докладали, бо любили дітей, а рахунків не провадили. Їли те, що й ми. З нами завсіди говорили по-українськи. А коли бачили, що нас кривдять, то ставали по нашій

стороні. На ту тему можна б багато писати, та я обмежуся до трьох характеристичних випадків. Одного разу мій батько переслав господареві якийсь квіт на суму, яку мав виплатити банк. Та коли Куніш прийшов до банку, йому заявили, що квіт писаний “по руску”, а вони не розуміють. Та Куніш виправив таку авантуру, якто — каже — “вони мають такі самі права, як і ми, бо ж я також поляк, банк є на те, щоб обслуговувати всіх, а не робити політику, одне право для всіх”, і поставив на своєму: йому виплачено гроші.

Знову в часі нашої боротьби за український університет і розрухів на університеті, коли то потурбовано ректора Фялека, Куніш нагло в полудне прибіг до хати, приніс три робітничі убрання, казав нам перебратися та піти на залізничу вулицю напроти робітничих бараків і чекати на вулиці на нього. Ми не знали, що сталося, але зробили так, як він нам велів. Доперва пізніше ми довідалися, що влада розказала залізничним робітникам зробити віче, ухвалити співчуття для Фялека, а “ганьбу” руським студентам. Та коли робітники прийшли на віче, то зробили якраз навпаки: висловили своє признання “руським студентам”, а ганьбу для ректора Фялека і всіх “злотоколнежофцуф”, які гноблять людей. Тоді влада розв'язала віче, а робітники урядили похід по місті. Тоді ми, учні 7-ої класи гімназії в робітничих убраннях прилучилися до них і пішли походом. Я так ревів “Креф нашон”, що аж захрип. Коли ж повернулися з походу, то п. Куніш купив нам по склянці пива. Також, коли вибрали послом соціяліста Брайтера, то наш Куніш досить пізно прийшов додому, ми вже спали. Він нас побудив, збудив також свою дружину та казав зварити чай. Вона зварила, поналивала, а він долив руму і казав узяти карти, бо хотів заграти преферанса (ми часто з ним грали, але без грошей). Та заки ми роздали карти, він схилив голову на стіл і заснув блаженним соціялістичним сном, а ми повиливали чай і також пішли спати.

Коли ж по програній війні нас везли до табору полонених у Тухолі і ми ночували у Львові на Ялівці, то єдина людина, яка прийшла до мене до дротів, був якраз поляк, Куніш. Він прийшов до огорожі та й приніс дещо до їдження. Сторожа його хотіла відігнати, але він сказав, що він також поляк, але ті, кого вони пильнують, не є злочинці, тільки чесні люди, яких він шанує і вояк остаточно зоставив його в спокою та й ми далі говорили біля кільчастого дроту. На-

ступного дня раненько він уже взяв дещо більше харчів і прибіг на Ялівець, але нас уже заладовано і ми від'їхали на головний двірець. Він тоді сів на трамвай і приїхав на двірець. Та тут сказали йому залізничники, що ми на товаровому двірці і він через залізничні рейки побіг на товаровий двірець та вже не встиг. Коли добігав, то ми вже їхали. Такий то був Куніш — поляк, соціяліст.

Та повертаюсь до теми.

Ми вже були в шостій клясі. Хоча ми ще ходили на кічку, але вже не так часто. Ми вже почали “поважно думати”. І так я попав у члени — уже собі не пригадую як воно називалося — нелегального товариства, самоосвітнього гуртка. Як там воно було, зовсім собі не пригадую. Пригадую тільки, що одного разу нам дали до прочитання та обговорення “Крейцерову Сонату”. Дальшої діяльності ніяк уже собі не пригадую. Пригадую також, що одного разу виринула думка, щоб молоді українці, поляки та жиди погодилися і створили *modus vivendi*, а старі як хочуть, то нехай далі сваряться. У тій справі відбулася велика нарада в якійсь залі десь в околиці т. зв. “Кінського Касина”. Заля досить велика і досить зовсім порядних крісел. Почалися урочисті промови, а по промовах наради. Маю враження, що вже виявилися можливості порозуміння українців з поляками, та нагло жиди поставили якісь досить провокативні внески. Почалася палка дискусія, яка згодом перейшла у сварку, а закінчилася бійкою. Раптом хтось закричав: Поліція! і в одному моменті заля опорожніла. Що даліше сталося, уже собі ніяк не можу пригадати.

У 1907 році відбувалася у Львові маніфестація з нагоди якихось роковин Хмельниччини. Маніфестація закінчилася демонстративним походом, у якому очевидно і ми брали участь, а також і наші професори — я бачив проф. Білецького — але професори вдавали, що нас не бачили, бо ми були поперебирані в цивільні убрання. На ту демонстрацію сестри пок. Мирона Мосори узброїли брата кухонним гачком, який заховали в плащі під підшивкою, але він не мав нагоди покористуватися тією зброєю. Коли демонстранти доходили до ринку, то в бічній вуличці заступила дорогу піша поліція, а за нею почала шаржувати кінна. Почалося страшне замішання, передні ряди подалися взад, задні натискали, якась пані дала свою дитину в руки якомусь з наших студентів і він мусів дитину нести і ту паню якомсь випрова-

дити з юрби. Та декілька осіб таки добре потурбовано. Одному із моїх товаришів кінь зломив ключицю. Коли по місяцеві повернувся до школи, то сказав на оправдання, що упав зі сходів і зломив ключицю і... все було в порядку.

Та найбільший наш патріотичний подвиг відбувся у травні у 1908-у році, за два тижні перед матурою. А саме: один день перед нашим виїздом на великодні ферії прийшов до нашої кляси учень сьомої кляси Струтинський і сказав, що наше громадянство веде боротьбу за українські написи на залізничних квитках, ми ж є також громадянами і маємо право домагатися українських написів на квитках. Коли ж нам відмовлять, ми повинні жадати книги зажалень і вписувати наше зажалення до книги. Очевидно ми одноголосно це ухвалили. На другий день групами, як відходили наші поїзди, ми йшли на двірцець, жадали білетів в українській мові, нам відмовлювано, тоді ми жадали книги зажалень і то нам відмовлювано з тієї причини, що ми малолітні, тож мусимо прийти з батьками або опікунами. Сповнивши так наш патріотичний обов'язок — ми їхали домів. Коли ж по святах уходили до кляси, на наше превелике диво, уперше за всі роки, перед дверима стояв наш господар кляси д-р Іван Копач. Та на це ніхто не звертав уваги. Уже на першій годині науки прийшов до кляси сторож (педель) з карткою від директора. Мушу зауважити, що наш директор Харкевич був людиною дуже високої культури та надзвичайного такту. Казали, що він був попередньо урядовцем у Відні та мав там "плечі" в міністерстві освіти. Коли я увійшов, він попрохав мене сісти, подав мені декілька польських часописів та сказав, щоб я собі переглянув. Це мене збентежило, бо між тими газетами була одна чи дві брукові. Я кинув оком та по хвилині заявив, що вже переглянув та не знайшов нічого для мене цікавого. Тоді він сказав, щоб я докладніше переглянув "Гонець польські" — шовіністичну польську брукову газету. Я знову переглянув і дійсно знайшов статтю під наголовком "Що на це скаже Краєва Рада?" У цій статті було сказано, що перед від'їздом на святочні ферії "руські" учні восьмої кляси зробили на залізничному двірці велику авантуру, заступили віконце, де продавано білети, не допускали публіки і що заряд залізниці мусів візвати поліцію, а наприкінці сказано, що найбільше авантурувався учень восьмої кляси, який мав тільки три паски. Тоді я завважив, що мені дійсно відлетів один пасок на ковнірі. Отже проф.

Копач стояв перед клясою і дивився за тим, що мав три паски. В дійсності це не був я, а тільки учень сьомої кляси, Струтинський. Коли я закінчив читання, запитав дир. Харкевич,, що я на це усе скажу. Я відповів, що ми є членами нашої спільноти і маємо право домагатися наших прав і ми дійсно домагалися білетів в українській мові, коли ж нам відмовлено, ми спокійно поїхали додів. Віконця ми не бльокували, жодних авантур не робили, а взивання поліції — це прямо видумка. Не були ми всі разом, а тільки групами відповідно до того, коли поїзд відходив. Я сказав також, що не знаю, чи всі студенти були на стації, бо я був тільки зі своєю групою. Опісля запитав директор, хто нас до того намовив, а я відповів, що прецінь ми знаємо, що наше громадянство веде таку боротьбу, тож і нам прийшло на думку взяти в ній участь. Наприкінці директор запитав мене, чи це дійсно правда, що я сказав, я йому відповів, що управа залізниці може потвердити, що все відбулося дуже спокійно, тож і поліція мусить ствердити, що вона не інтервеніювала. На тому закінчилося моє переслухання і я повернувся до кляси. В тому часі д-р Копач був нашим господарем кляси, а того дня мав у нас три години (учив три предмети). Коли я увійшов до кляси, проф. Копач якраз говорив на тему того, що ми зробили. Між іншим сказав, що це ще не велике геройство, ані заслуга політикувати на кошт і остаточну відповідальність батьків. При цьому зауважив, що такі виступи не мають жодного реального значення. На цю тему говорив повні дві години. На останній, п'ятій годині вже розпочав формальне слідство. Спершу запитав, хто того дня їхав по-тягом. Тоді піднеслися всі. Та він знав докладно тих, які мали у Львові батьків і на свята не виїздили. Тож приступив до одного із них і запитався, куди він їздив. На відповідь "до Стрия", д-р Копач запитав, до кого учень їздив? Коли ж той відповів, що їздив до тети, тоді проф. Копач поставив дальше питання, як та тета називається? Запитаному підповів його сусід, який якраз їздив до Стрия. Проф. Копач це почув і вже не ставив дальших питань, тільки ходив якийсь час задуманий, опісля звернувся до нас із докором, що він через тільки літ поступав з нами широко та одверто, старався, щоб між нами не було непорозумінь, ані недовір'я, а в остаточному висліді ми говоримо йому очевидну неправду. Тоді встав один з учнів, пізніший професор тієї ж акад. гімназії і сказав, що тепер д-р Копач питається не як проф.

Копач, але як поліцейний агент, то ми відповідаємо агентові. Сказав і сів. Проф. Копач поглянув, призадумався і признав, що учень має рацію. Тож тепер просить, щоб ми сказали йому повну правду — і ми сказали.

При тій нагоді мушу зауважити, що дійсно проф. Копач поступав з нами дуже культурно, щиро та одверто. І хоча мав такі сухі предмети як латина, грека, логіка і психологія, то хоча був вимогливий, проте умів так гарно викласти, що було приємно слухати. Інколи, коли ми прочитали більший уступ латини чи греки і розібрали основно не опускаючи ниже коми, ниже титли, він казав: А тепер розберімо, як було тоді, а як тепер. І на ту тему ми довго говорили. Коли ж йому інколи ми ставили питання, на яке він не міг відразу відповісти, він щиро казав, що не може зараз відповісти, але перестудіює і дасть відповідь. І треба признати, що не забував відповісти. Велику вагу клав професор Копач на виховання характерів учнів. При різних нагодах інколи й цілу годину присвячував викладові на тему гідності людини, почуттю відповідальности, обов'язку, ідейности. Коли іноді котрийсь із нас не був приготований і утік із якогось предмету, але признався, то він оправдував годину, але при тому сказав промову, щоб випадки втечі були вийняткові. Зокрема підкреслював, що першим і найважнішим обов'язком учня чи студента є учитися і зайняти міцну позицію в суспільности, і тоді вже можна виконувати суспільну працю, а не навпаки. Іноді такого патріота заманить фартушок, другого гроші, абож почесті, кар'єра. І тоді, коли людина могла б багато зробити для свого народу, вона пропадає. Таким був проф. д-р Іван Копач.

Повертаюсь до теми: коли ми докладно розповіли про наш подвиг, проф. Копач заявив, що йде до директора, а ми мусимо сидіти тихо. І ми затихли, хоч мак сій. По якомусь часі повернувся і сказав, щоб ми до самої матури з ніким не говорили на ті теми. А що дир. Харкевич мав впливи в міністерстві освіти, то Рада Шкільна не могла розв'язати кляси і ми вже за два тижні сідали до матури.

Коли проф. Білецький мав останню лекцію, то також хотів сказати дещо від серця, але закінчив, бо йому сльози станули в очах. Це зробило на мене дуже сильне враження і мені тоді зробилося жаль гімназії, хоча там пережив інколи хвили страху, але мав і дуже гарні спомини.

Треба признати, що наші професори були добрі фахівці та ширі патріоти. Згадати хоча б Верхратського, Петра і Ілярія Огоновських, Савицького, Білецького, о. д-ра Кархута і інших. Правда! Вони вимагали, але були дуже справедливі. Вони стояли на правильному становиську, що наша нація вимагає добрих сил. Я особисто був дуже вдячний проф. Сальові за те, що солідно підготував нас в німецькій мові, бо я незабаром мав нагоду бути у Відні, і вже міг досить легко порозуміватися.

Між іншим, тепер має вийти збірник про Академічну гімназію і там, думаю, будуть справи навчання докладно обговорені. У часі ферій я завсіди їздив до свого Побука. Потягом доїздив до Синевідська Вижнього, а там фірою або піхотою — залежно від пори року — до хати. Здається в грудні 1906-го року була дуже гостра зима і багато снігу. До Синевідська не можна було доїхати кіньми, тож по мене вийшов хлопець і вініс коц. Залізничними рейками ми дійшли до моста, за мостом був тунель і гора. Ми видряпалися на гору, розложили коц, відпочили трохи і верхом гори дійшли до села, а там додому. Були такі завії, що в одному місці ми трохи схибили з дороги, і нагло зі снігом зісунулися на якийсь дах, з даху з'їхали на селянське подвір'я. Та це вже було недалеко хати. Загалом віддаль виносила яких п'ять км., та їх перейти забрало декілька годин. Але за те яка приємність очікувала мене в хаті. Санки — а що наша хата була на високому горбку, тож тільки вийшов з хати, і гайда! — з вітром на перегони. То інколи їздили ми кіньми в ліс — головно по ялинки, на свята в гостину. Знову перед святами треба було нарізати і нарубати дров на три дні. Тому то було зайнять “по вуха”.

Та зимові і великодні ферії тривали дуже коротко і не було часу нудьгувати. У часі літніх ферій було те саме. Спершу треба було — інколи й дуже багато — працювати в пасіці. А ми мали велику пасіку, яка також приносила дохід, бо гірський мед з ріжного роду зел був трохи дорожчий, як подільський. Якщо був “пожиток”, то треба було інколи щодня “тягнути” мед на машині. Була це велика бочка, а в ній чотири сітки у формі прямокутника. У ті сітки закладалося рамці наповнені медом, і при швидкому обороті мед витікав на стіни. Крім праці в пасіці, складати в оборіг та возити сіно, а насамперед косити. Я був дуже вдоволений, коли сказав наш фірман — мій інструктор у штуці кошення

— що я вже добрий косар. І дійсно, коли було прикре літо і тяжко було дістати косарів, то я таки добре накосився. Мої другі брати не опанували тієї штуки. Крім цього я мав ще і побічне зайняття. Інколи доводилося провадити прогулянку на Бубнище. Ми мешкали недалеко гостинця, куди провадила дорога на скалу Довбуша в Бубнищі. Був це одностайний масив з каменя височини яких двадцять метрів, такий великий, що в ньому була викута одна велика кімната на яких сто осіб, а друга мала також на яких двадцять осіб. З вершка тієї скелі було видно на віддаль може двадцять кілометрів, а то може й далі. Туди провадила дуже прикра гірська дорога і то “бездоріжжями”. Тож мене інколи просили на провідника. Признаюся, що я був часто зачудований, як така прогулянка везла на возі бочівочку пива та цілі маси ріжного роду накрить та коців. Чи не ліпше, думав я, — ноги на плечі та перейтися пішки!

Тут мушу ще зауважити, що це був час, коли у священних домах мешкали або часто перебували селянські сини, які училися в гімназіях. В домі священника вони підготовлялися до свого будучого оточення. І в мене мешкав стало мій товариш, М. Кметь, син бідного селянина. У гімназії утримувався з приватних лекцій, а на вакаціях перебував у нас. Цікава це була людина. Польової роботи не знав та не любив, ніжний аж до переманіжнення, високоетичний — інколи, може, аж до крайності, мрійник, музик, дуже здібний, але по maturі якось занедбався і ніяк не важився сісти до іспиту. У часі війни дезертирував з австрійської армії, перебував у лісі, коли ми вже були в армії, ночами приходив до нас набрати харчів, але остаточно, коли побачив, що таке життя безнадійте, заховався між УСС-ами, пішов з ними на Україну і там загинув. У часі літніх ферій перебував у нас теж мій товариш Бабій, пізніший священник. Його разом із дружиною і п'ятьма синами вивезли большевики і вони усі загинули. Також мешкав у нас товариш Тритяк, який опісля працював у Т-ві Обезпечень “Дністер”. Отак у нас на феріях кипіло життя. Інколи по вечері ми завзято дискутували. У тих дискусіях брав участь і мій батько. З тих дискусій пригадую собі, раз ми дискутували до півночі на тему, чи під моральним оглядом дозволено, тобто виправдана є їзда протягом без квитка. Також зимовими вечорами, коли ми приїздили зі школи, часто мучилися над розв'язкою математичних задач. Пригадую собі, однієї задачі не могли розв'язати

і пішли спати. Вночі батькові приснилася розв'язка, він збудився і записав розв'язку. А рано побудив нас зі словами: Знаєте! я знайшов розв'язку і то зовсім просто. Дуже дивно, що ми не впали на те.

Крім того ми ходили на прогулянки та “впадали” до знайомих. Яких 20 чи 30 кілометрів віддалі не справляло нам великих труднощів.

І так прийшов матуральний іспит. Сідали ми до матури трійками, а саме три рано, а три по полудні. Мій Бабій сідав у першій трійці. Та коли ми прийшли до дверей, він нагло дістав трему і заявив, що відступає. Та ми взяли його підступом. Сказали, що хочемо подивитися, чи інші два колеги є в залі. Він зацікавився, відчинив двері і перехилився, ми його впхнули і він опинився в залі. А що там уже був один із професорів, тож наш Бабій остаточно не вийшов, сів і здав матуру.

Отож ми дістали на письмі, що ми вже зрілі.

Університет!

У травні 1908-го року ми склали матуральні іспити. Три-так пішов працювати до Обезпеченового Т-ва “Дністер”, щоб дещо заробити на університетські студії, Бабій зважився на теологію, а я із Кметем поїхав до нас, до хати. Та в межичасі батько перепровадився на нову парохію до Красної, повіт Калуш і ми туди поїхали. Батько в глибині серця бажав собі, щоб я також пішов на теологію, та я рішився на “світський” фах. Я мріяв про філософію та професуру, евентуально медицину, та це виявилось дійсно мрією з огляду на фінансову сторінку, тож я з конечности вибрав правничі студії — хоча не зрікаючись мрії про професуру. Коли я це сказав батькові, він відповів мені, що я можу вибирати фах за своєю волею, але з тим застереженням, що коли б я затратив мою прадідну віру, то не мине мене проклін. Але чий проклін — чи його, чи проклін роду — не знати. Бо згідно з переказом наш священничий рід мав за собою чотиристалітню традицію. І так я розпочав свою студентську кар'єру в селі Красне. А що я ще не закинув мрії про професуру, тож вирішив перший рік присвятити науці мов французької та англійської. Спровадив підручники Берліца і при кінці року досить легко міг читати твори тими мовами. І цікаве,

що ще сьогодні мені легше читати твори у французькій мові, як в англійській. Аж у наступному році я почав приготівлятися до першого правничого іспиту. Очевидно, я був свідомий того, що моїм обов'язком є також і праця на суспільній ниві, хоча, як я вже сказав, тоді ще панувала в громадянстві думка, що першим обов'язком студента є студіювати і якнайшвидше “станути на своїх власних ногах”.

Село Красна, як кожне гірське село, було розташоване уздовж потічка, однаке з тією ріжницею, що через село провадив гостинець із Стрия через Долину-Красне-Солотвину і Надвірну. Гостинець ішов прямокутно до потічка, тож уздовж гостинця побудувалося декілька господарів, та і корчма. Там, де гостинець перетинав потічок, був високий міст. Сам потічок ледве слезив, як загалом того роду потічки. Але в часі зливи вода пливла “валом” і не було сміливця, що переплив би той потічок. Вода несла коріння, дерева, а то й кладки, а долом каміння. Оподалік моста була церква, а з однієї сторони і з другої був горбок, і гостинець ішов у долину до моста, а там знову угору.

Населення Красної відріжнялося трохи від населення околичних сіл. Чоловіки були досить високі, поставні, а жінки також — стрункі, досить гарні, коли в інших гірських селах люди були низькі, хоч кремезні, “присадкуваті”. Думаю, що багато із них це були нащадки зубожілих шляхетських родів, бо можна було стрінати назви Сапігів, Любомирських і ще декілька шляхетських назов, які я вже призабув, а тоді не мав стільки “розгاردіяшу”, щоб це усе записати, евентуально тим заінтересуватися. І цікаве, що там я почув слово “хамот”, а саме раз паламар сказав до мого батька “та він, прошу егомостя, такий собі хамот”. Коли я зацікавився тим словом та почав доходити, що воно означає, то дійшов до переконання, що воно означає “вигідний”, більш менш те, що виражає французьке слово “коммоде”. Скільки наших сіл я переходив за 50 літ мого життя, ніде більше я не чув того слова. Та помимо того нарід був досить примітивний. І так паламар оповів мені раз в секреті про таку історію: “Одного разу серед літа, робота аж кипить, а тут захворіла моя жінка. Положилася та й лежить. Усе її болить і не може рушитися. І так лежить один день, лежить другий, ба й третій. Потім дає мені корону та каже “Иди до Росільної (сусіднє село у віддалі 21 км. гостинцем), там є добра ворожка, може вона мені що порадить”. На другий

день у п'ятницю я пішов. А тут сонце припекло, зробилося гаряче, і пити хочеться. Вийшов я на гостинець, іду попри корчму та думаю: вип'ю хоч скляночку пива. І так випив одну, випив і другу, а ще із знайомим — тай корона тріснула. Вийшов я на гостинець та й зайшов гостинцем до Лукви (около 5 км.). Тут у лісі положився відпочити та й заснув. Пробудився вже з полудня. Пішов до Лукви, набрав червоної води у фляшинку та й прийшов додому. Питається жінка: був ти у ворожки? Та був, кажу. От дала тобі тої води, напийся, а решту закопай на чотирьох рогах хати — перехрестися, та й усе минеться". Та й пішов я до своєї роботи. А тут прийшла якась приятелька просити на весілля. На другий день раненько я встав, дивлюся, моя жінка встала та збирається. Я питаюся: Ти куди? Вона каже: та на весілля. Ащо! Ти вже здорова? — питаюся. "Як напилася я води, а решту закопала, то так як би рукою відняв слабість, дай, Боже, здоров'я ворожці" — каже вона. Закінчив ту повість паламар словами "Ані слова я не збрехав! То все щира правда, так воно було".

Тут мушу пояснити, що лісом плив потік званий *Луква*. Мав він ту прикмету, що вода в ньому була завжди червонова. Німці казали, що в тій воді багато заліза та що там можна б влаштувати купелево-лічничий заклад.

Був у Красній дяк. Як він називався — не знаю. Дяк — як кожен інший в такому селі. Мав він семеро дітей, тож і тяжко пробивався крізь життя. Мав уже старий, зірваний голос і мій приятель Кметь йому постійно помагав. Одного разу він співав на хорах, а нарід у церкві співав собі. Та спів якось не годився із собою. Тоді дяк перервав спів, нахилився через поруччя та крикнув: Тихо баби". Той дяк оповів мені також ще одну цікаву історію:

Попереднім парохом в Красній був о. Громницький. Син його був професором в ц.к. Академічній гімназії у Львові. Коли о. Громницький помер, то його син запросив хор гімназії на панахиду. От хористи приїхали та й пішли прямо на хори, а мене зовсім поминули та не просили до себе. Мене це розсердило, тож я не пішов на хори, а став собі у церкві і думаю "ви ще прийдете до мене і будете просити, щоб вам знайти якусь-там книжку чи заспівати те, чого ви не вмієте, бож ви не дяки та й усього не відспіваєте. От-так стою собі, аж раптом чую що на хорах гуде бубон. Гей! — думаю собі. Коли ж вони внесли той бубон на гору! Таж я стояв цілий

час та не видів, щоб вони мали бубон. Слухаю — таки бубон. Думаю собі: слухай дяче! Лиши гонор та піди на гору і подивися, щож то за бубон. Вийшов я на гору, став позаду та розглядаюся — бубна нема. Аж тут загуділо коло мене, я бачу, а то стоїть таки один з хору, який гуде як бубон. От-таке то було собі чудо!”

Був це Бобанич, який мав дійсно феноменальний бас, головню в низьких позиціях, — “брав дуже низькі і чисті контри”. По матурі його заангажували до опери у Львові, та він мав дуже погану фігуру, одно рам’я мав вище а друге нижче, а груди дещо випуклі, тож виглядав перекривлений і тому не міг зробити кар’єри. Опісля згинув на війні як вояк ц.к. Армії.

У сусідньому селі Лдзіне був парохом о. Наконечний, мій вуйко, жонатий із сестрою моєї мами. Вони мали одну доньку, в 16-тому році життя вона померла на шкарлятину, і коли ми приїхали до Красної, то вуйки вже були бездітні. Деканом був о. Крижановський, парох села Сливки, коло Підлютого. Був це дуже гарний і приємний старушок. Мав одну прикмету — дуже любив грати тарока і не раз пересидів цілу ніч. Коли заповів свою візиту, то вуйко писав до нас: приїдьте усі, бо заповівся декан до мене. І ми приїздили, бо уміли грати в карти, на центові ставки. А декан іноді посидів два-три дні. Одного разу нам вже знудився тарок і ми перейшли на центового “коротенького” фербля. О. декан не хотів грати фербля, але сидів коло нас і “кібіцував”. Ми побачили, що він знає цю гру і просили, щоб він загравав з нами, та він відмовився, а рівночасно оповів таку історію: “Ще як сотрудник я дістав пенсію і поїхав до міста по закупи. Жінка дала мені список, що я маю купити. А пенсія була мізерна, щось п’ять корон (вже не пам’ятаю докладно). Та ми сіли дещо перекусити і на хвилину до ферблика. Я не оглянувся і моя пенсія зникнула. Приїхав я додому, а моя Мальвінця питається, де сіль і нафта, бо не може знайти на возі. А я її кажу: нічого не купив, бо не мав защо, але ось маєш моє слово, що скільки буду жити, то вже не сяду до фербля. От бачите, не можу з вами заграти, хоча тепер уже в мене гроші не відіграють ролі, та й Мальвінці немає в живих”.

Як я вже згадав, ми були свідомі свого обов’язку суспільної праці. Та до неї треба великого досвіду, а ми його не мали, мали тільки добру волю. Я почав думати, від чого

починати і прийшов до переконання, що найліпшим виховним чинником є такі театральні вистави. Вибрав я якусь “штуку” — ніяк не можу собі пригадати яку, — вибрав хлопців і дівчат та почалася наука і проби. Тоді ще не було ані народного дому, ані читальні. Але біля церкви, при гостинці був великий і гарний шкільний будинок. Там відбувалися проби та мала відбутися вистава. Хлопці і дівчата дуже радо училися та ходили на проби. Та все не пішло так гладко. Це була таки новість. Деяка частина хлопців почала ремствувати почасти із-за своїх дівчат, почасти дещо й зі злости. Отож у часі нашої проби вони приходили на подвір'я школи та й робили більший чи менший галас. Остаточно мене це розсердило і я вийшов на подвір'я та запитав, що вони хочуть, чого галасують. На це один з відважних приступив до мене, торкнув мене раменем і сказав, що вони мають таке саме право, як і я. Я був дуже обурений, що мені перешкоджують у патріотичній праці, і в тому обуренні вхопив його за пояс і так ним замахнув, що він олинився аж на другій стороні рова. Тоді він відійшов геть, а з ним його товариші, а я мав спокій, бо пішла поголоска, що з “паничем” не можна зачіпатися, він одною рукою підносить хлопа як перце. Що я тоді мав силу і брав на плечі мішок пшениці із землі — це правда. Але що та поголоска була перебільшена — це також правда. Та що вона дала мені авторитет — це також правда. Це була моя перша і остання режисерська праця в моєму житті.

Крім того ми дуже точно виконували політичні доручення нашого центру.

Одного дня дістаємо анонімне візвання, щоб ми зараз же явилися у Львові. А що це був час боротьби за український університет, тож ми знали, що заноситься на бучу на університеті. Тож ми негайно найближчим поїздом поїхали у Львів. Приїхали рано, ще наш Куніш не пішов до роботи. Він уже також знав, про що йдеться, побіг і приніс солідні, дубові, чотиригранні “палички”, щоб ми мали чим “боронитися”. Про саму подію на університеті не говорю, бо вона вже добре освітлена, та й ніхто із нас там спеціально не відзначився. Того ж самого дня ми повернулися домів.

У сусідньому селі, Росільній, віддаленому один кілометр від Красної був парохом о. Кречковський, а його син, Маріян, також студював право на університеті у Львові. Отак ми мандрували, раз ми були у нього, раз він у нас та

й приготовлялися до іспиту. І дійсно того року Кречковський і я здали перший правничий іспит. Це було при кінці другого року студій. Кметь якось відтягнувся, не сів та й так уже до війни не здав жодного іспиту. На третьому році ми вже почали солідніше підготовлятися до іспиту, бо це був найважливіший іспит, а саме: іспит з обов'язуючого права.

Тут ще мушу згадати про наш постерунок жандармерії. Він був у селі Рівня, осідку о. Палієва, батька Дмитра і Цьопи Паліїв. І комендант і обидва жандарми були свідомі українці. Ще сьогодні стоїть мені перед очима та сцена, як до мого батька прийшов комендант постерунку, прийняв службу поставу, крім до ноги та зголосив: "Отче декане, голову слухняно, постерунок явився до сповіді".

Коли ми ще були в Красній, я купив принагідно "стрільбу". Нащо я її купив, досі не знаю. Я не належав до ловців і досі не застрілив жодної звірини. Стрільба стояла собі в куті, і я ніколи не ходив з нею. Але одного разу мене скортіло взяти стрільбу і піти з нею між поля, у яроч, де були зайці. Отож іду я ярком і навіть щось підспівую. Далеко горою, уздовж яру, провадив гостинець. Тож, коли я йшов, нагло переді мною з'явився жандарм. Він їхав гостинцем, у віддалі якого півкілометра, та мав вірлине око. Зауважив у корчах люфу, зняв чак, щоб його не пізнати, і так підійшов до мене. Коли ж мене пізнав, сказав, щоб я був обережніший, бо може пропасти стрільба та ще й прийти кара.

Отак проминуло три роки в Красній. На четвертому батько дістав уже велику парафію, Петранку. Це було сусіднє село, навпростець близько чотири кілометри, а гостинцем сім кілометрів від Красної. Та коли Красна була при гостинці, то Петранка лежала яких два кілометри від гостинця. Ціле село тягнулося уздовж потоку, без жодних відног, у горішньому кінці прилягало до ліса, а в долішньому майже лучилося із сусіднім селом Угринів Горішній. Парохом Угринова був о. Тритяк, старенький уже, удівець, а господарила у нього його дочка, вдова по священникові, Авдиковським. Мала вона сина, Романа і дві доньки. Роман студіював також право. І так було вже нас чотири студенти.

Мої спомини з часів мого життя в Петранці починаю з політичної ділянки.

Українським головою повіту був лікар д-в Іван Куровець, а його головним дорадником у політичній ділянці адвокат д-р Андрій Кос. Він був свого часу послом до парламенту і здібним політиком, та в моїх часах уже усунувся з публічної арени та обмежився до ролі політичного дорадника, провідну політичну роль передав д-рові Курівцеві. Були це дуже характеристичні постаті. А що старший син д-ра Курівця був моїм шкільним товаришем, тож я туди заходив, а інколи то й заночував.

Д-р Куровець був високий, кремезний, атлетичної будови, мав обличчя суворе, можна б сказати і трохи похмуре, але в дійсності це була дуже ідейна, гарна та добра людина. З природи був дуже запальний, вибуховий, можна б сказати холерик. Як лікар — мав славу дуже доброго фахівця, головно серед жидів — вони просто вірили в нього. Раз у тиждень — якщо не помиляюся — в понеділок він виїздив до місточка Рожнітова і там ординував у заїзді “бабці Ханці”. Тоді жида так облягали той заїзд, що було майже неможливо дістатися до Курівця. Пригадую собі, що він мав таку довгу, удвоє зложену, полотняну мошонку на гроші і привозив уповні наладовану.

У часі виборів — уже не пригадую собі яких — жида голосували та виступили проти нас і то досить сильно. Це до крайності обурило д-ра Курівця і він по своєму звичаю дав вираз тому обуренню: “Лайдаки, свині, банда, шляк їх трафить — не піду до жодного, хоча б і здихав!” Отож, одного разу в часі забави в Народному Домі вбігла до залі жидівка і прохала д-ра Курівця, щоб прийшов та рятував її дочку, бо умирає. Та він сказав, що не піде, нехай вона йде до своїх лікарів у місті. І я сам був свідком, як жидівка клякнула і просила рятувати її дитину. Та він таки відмовив. Нам зробилося прикро і ми силою випхали Курівця і він остаточно пішов.

Коли я одного разу ночував у Курівця, то близько п'ятої години рано я побачив, що на подвір'я заїхав селянин. На возі сиділа жінка. Один рукав сорочки звисав і видно було великий боляк на грудях. Коли селянин зняв орчики і дав коням їсти та увійшов до хати, то Куровець уже прийшов до воза і перетяв боляк та пішов до склепу. Усе інше полагоджувала пані Куровцева. Оповідали мені про д-ра Курівця таку подію: Як відомо, ординація виборча до Повітових Рад була так сконструйована, що на усіх 26 радних

українці при найліпшій організації могли вибрати найвище 12 членів. Одного разу йшлося про якусь постанову, до якої українці ніяк не хотіли допустити. А поляки з жидами мали один голос переваги. Коло Курівця сидів жид Зеліг. Був це багатий жид, але хворий на серце і лікувався стало у Курівця. Коли вже кінчалися наради і мало прийти до голосування, Куровець глянув на Зеліга, взяв його за руку, зміряв пульс і сказав йому, щоб він негайно пішов до хати та пожився до піжжа, бо йому грозить атака, а Куровець вступить до канцелярії і незабаром буде у нього. Жид узяв капелюх та й пішов додому. Ухвала перепала. Чи дійсно жид був такий хворий — ніхто не знає. Та все ж таки він перележав три дні в ліжку.

За правдивість того оповідання я не відповідаю. Та знаючи тодішні відносини, це оповідання може бути правдиве.

Був у Калуші одно-чи двоповерховий Народний Дім. Був це новий, дуже гарний будинок. Головою його був Куровець. Казали, що він покрив майже половину коштів будови дому. В тому будинку була наша крамниця. Майже щоденно перед сьомою годиною вранці Куровець переводив санітарну контролю крамниці. Коли ж зауважив нелад чи бруд, то потрапив таки досить сильно вдарити службовика. Та цього ніхто йому не брав за зле, бо він умів показати і серце та шляхетність. От рубашний був натурою, нелегкий й годі! У тому Народному Домі зустрічалися увечорі Куровець із Косом, попивали вино та обговорювали поточні політичні справи. Звичайно Куровець реферував Косові: “бо знаєш, Андрію, то так . . . і так далі. Андрій слухав, робив свої завваги і так обговорювали одне за другим. Та Кос, який був “кавалером” і мешкав в Народному Домі, мав та кож свої примхи. Інколи він діставав “мелянхолію”, замикався у своїй кімнаті і нікого не впускав. Бувало й таке, що Куровець із запалом реферує, а на Коса найде мелянхолія, потрапив сказати: “Ти, Іване, д . . .” та піти до своєї кімнати і там замкнутися. Куровець також не жалував епітетів і так вони розходилися, а наступного вечора знову сходилися і вже усе було в повному порядку. Бувало до них прилучувався Серафим, власник загально знаної ливарні дзвонів. Коли Куровець побачив нас студентів, сказав до Серафима: “Бачите пане Серафим, он сидять наші студенти. Пішліть їм плящину вина”. А Серафим був досить скупий. Тоді Куро-

вєць потрапив сказати йому: “Ви, пане Серафін є св . . .”. У висліді тієї розмови на нашому столику являлася пляшка вина, угорський “Самороднер”.

Д-р Куровець мав двох синів. Мій товариш поїхав на студії до Грацу і там тяжко захворів. Казали, що затроївся якимсь несвіжим м'ясом. Молодший син також загинув на італійському фронті. Це зломало такого дуба, яким був д-р Куровець. Коли вже по війні я бачився з ним у Перегінську, то це вже була тїнь старого Курівця — сльози станули йому в очах, цілковито заломався. Зачував я, що він продав хату і город — а мав біля морга чудово загосподарованого городу — перенісся до Львова та там доживав віку. Я вже його більше не бачив.

Та повертаючи до теми — д-р Куровець видавав накази, а ми виконували. Інколи ми гостро критикували деякі доручення, та ніколи не приходило нам на думку їх не виконати. У 1911-му році були вибори до парламенту і ми ходили агітувати, робили віча тощо. Пригадую собі, що я урядив таке віче в чисто москвофільському селі — назви вже собі не пригадую. Отже зайшов до села, зібрав деяку кількість селян, сказав “промову” та пішов далі. Та це віче не мало успіху. Зачував я, що селяни із того села казали, що як би то не був панич із Петранки, ми б були йому дали “бобу”. У часі самих виборів я агітував уже біля виборчого льокалю. Тоді ж зобов'язував закон, що сто метрів від того льокалю не вільно агітувати. Коли ж я в запалі переступив межу, приступив до мене комендант постерунку жандармерії та заявив: “В імені права арештую вас. Прошу за мною!” Відійшли ми далі, де вже нікого не було видно, тоді він сказав до мене: “Уважайте, комісар уже звернув на вас увагу, тож пильнуйтеся”.

Позатим ми ходили до читальні — яка там вона була тоді мізерна, відбували наради та, думаю, найбільш освідому на праця тоді полягала в розмовах із селянами при ріжних нагодах.

У 1911-му році мене покликано до військового перегляду і признано здібним до військової служби. Та мені не дуже усміхалася військова служба і я зголосився до перевірки, бо у мене лїве око було багато слабше від правого, а в тих часах цільне стріляння відіграло дуже важливу ролю. До перевірки я станув у Перемишлі в гарнізонному військовому шпиталі. Начальним лікарем був д-р Кос. По двох

тижнях мого перебування в шпиталі заповіджено візиту шефа. Усе дбайливо вичищено, нас уставлено до ряду і увійшов д-р Кос. Він велів усім роздягнутися. І дійсно, усі роздягнулися, тільки я ні, бо ж у мене треба було тільки перевірити око. Коли д-р Кос завважив, що я не роздягнувся, насварив мене. “Це не є “цівільбанда”, це військо. А військо то військо, наказ то наказ, тут нема “я собі думаю”. І я роздягнувся та станув на лавку. А він поглянув і сказав: А то що таке! Хлоп як дуб, а хотів би викрутитися від цісарської служби. А що він був окулістом, тож казав мені зайти до його канцелярії, оглянув око і відіслав до касарні. Я собі подумав: Ого брате! Штрамуйся до цісарської служби. Та по тижневі мене візвали до військової канцелярії і заявили, що я звільнений від військової служби. І я пішов до своїх скриптів. Тільки мій вуйко, о. Наконечний інколи жартував: “Мамцю! Чи жінка може почуватися щасливою за мужем, який не служив при війську?” Та незабаром мені довелося не рік, а сім літ служити при війську. Та тоді мені це не приходило навіть на думку.

У Петранці селяни заснували ловецьку спілку і винаймали один ловецький район. До спілки вписався і я, і мене зробили секретарем може й тому, що я зовсім не відзначався ловецькими здібностями і в тому напрямі не мав жодних амбіцій. В дійсності полював тільки Кметь і то виключно на заяців. Та все ж таки одного разу наш голова взяв мене на засідку на оленя і то увечорі. Та Кметь якимось не міг іти з нами, а мав прийти пізніше. Тож ми умовилися, що як прийде під ліс, то затрубить у люфу стрільби, а ми мали відтрубити, щоб він зорієнтувався, де ми будемо. Наш голова вибрав мені ідеальне місце на засідку. У формі трикутника росли три дерева, а в середині поміж ними ріс густий корч ліщини. В тій ліщині я заховався так, що мене зовсім не було видно. Там я сидів і чекав на оленя, а комарі тяли як навіжені. Та я терпів і тихо сидів. Та не надарма! По якомусь часі зашелестіло листя і з ліса вийшов олень. Чудова тварина! Прямо розкіш була його обсервувати. Підніс голову, розглянувся, понюхав (вітер був від нього в мою сторону) і почав пастися. Віддаль між нами була яких тридцять метрів, тож стріл був певний. Та мені жаль було стріляти. Думаю — ще час. Сиджу і не дихаю. Та Кметь прийшов раніше, як я припускав, та затрубів, а мій олень шасть! і вже в лісі. Я ж мимоволі, собі на біду, вистрілив аж з обох люф, але “Пану

Богу у вікна". Прибіг мій голова та запитався, де олень лежить! Поглянув на слід і сказав: "Я цілими місяцями за ним слідкував, а Ви випустили з рук!" Це був мій перший та й останній ловецький дебют. Та я не жалую. Бо я люблю природу і тварини — за винятком тих, які сплять у ліжках та ходять по столі.

Наші розваги

Зимую ми управляли санковий спорт. Я вже мав гарні, досить великі куповані санки. Зате в Ромка Авдиковського був гарний терен. Мав досить лагідний спад, який тягнувся понад один кілометр та було і товариство: дві його сестри. Одного разу ми санкувалися досить довго, опісля їли вечерю і аж біля год. 9-тої вибралися домів, і то не через села, а через гору. Я тягнув санки на досить довгому, мідяному ланцюжку, а Кметь мав у руках грубу, гостро куту, ясеневу палицю. Коли ми підійшли яких 500 метрів на гору, я почув якийсь шелест і оглянувся. Ми пристанули, а я крикнув: "Михасю! А ось бернардин (в селі був великий пес бернардин) іде за нами!" Він оглянувся і закричав: Та це ж вовк! А вовк присів на задніх лапах за санками і дивився на нас. І Михась кричав: Гукаймо! Вовк боїться крику! І ми ревнули, а вовк дійсно відскочив на який крок і знову сів і дивився на нас. Ми тоді рішили вернутися до хати, бо хату бачили мов на долоні перед нами. І ми зробили півколо в напрямі хати. А вовк знову за нами. Ми мали пачку сірників, запалили і кинули на вовка. Він знову відскочив, а ми зробили велике півколо і так поволі дійшли до плота, а вовк за нами. У плоті був перелаз, я тримав санки немов щит, а Михась переліз і наставив палицю, мов спис. Так ми вбігли до хати і наробили алярму. Ромко Авдиковський ухопив стрільбу, служба якісь коли, вибігли на двір і пішли за слідом, та вовк зник. Коли ми при нагоді оповіли ту пригоду, то вуйко, о. Наконечний, старий і досвідчений стрілець, зауважив, що ми мали щастя, хоч і не мали стрільби, бо мабуть ми не були б його вбили, в найліпшому випадкові зранили, а тоді вовк був би нас напав. То була моя перша зустріч із вовком, яких було багато і в Побуці, і в Красній і в Петранці. У Побуці вовки навіть загризли чоловіка з кіньми, коли він уночі відбився від валки, яка поверталася з праці в лісі додому.

Влітку ми ходили на прогулянки. Пасіки вже не було, господарка невелика, тож ми мали досить часу і мандрували по Карпатах. Щоправда наші фінансові спроможності були дуже обмежені, яка корона на душу, але ми промишляли. І так одного разу мандруючи по горах ми зійшли в якесь забуте гірське село і зайшли до священника. Боже! Як він утішився! Нагодував, напоїв та почав розпитувати про новини. Коли ж ми усе виговорили, він запитав, чи випадково не вміємо гри в тарока. Ми сказали, що вміємо. Він знову втішився та запропонував нам заграти. Ми сказали, що дуже радо, але . . . а він каже: “Ага! Ви очевидно не маєте грошей”. Та так! А він до шафи, дав кожному по короні чи дві (уже не пам’ятаю) і ми засіли до гри. Посиділи там два дні, забавилися, потім пішли далі. Знову другим разом, в околиці Ворохти, ми побачили, що нам засталося всього-навсього 10 крейцарів. Околиця літницькова, промишляти не можна, а до Маріянца Кречковського ще понад 60 кілометрів. Та годі! Устали раненько і вирушили в дорогу. Прийшли до Надвірної якраз у тому часі, коли прийшов потяг. Було мало пасажирів і один чи два фіякри були порожні. Один фіякр запитався, чи ми хотіли б поїхати до Надвірної. А туди якраз ми мусіли йти. Ми сказали, що поїхали б радо, але маємо тільки п’ять крейцарів. І він за тих п’ять крейцарів завіз нас до Надвірної. Отак ми зискали три кілометри та відпочили. А проте, коли ми вже доходили до Маріянца, то ноги ніяк не слухали. Була вже північ. Ми зайшли до стодоли, добре виспалися. Другий день — був ніби празник. Рано встали, підживилися, забавилися, знову переночували і пішли “во свояси”.

Інколи літньою порою загощував до Калуша наш театр. Тоді ж було для нас свято. Не пропустили ми ні однієї вистави. Але це було літом, коні були в праці, тож ми мусіли дибати туди і назад піхотою. А було біля 20 км. в одну сторону. Але мимо того мандрівка була дуже приємна, головню поворот домів. Природа будилася зі сну, пташки щебетали, тиша — така, що прямо — рай. Та театр не довго перебував у такій закутині як Калуш. Який тиждень-два та й їхав далі. Коли до того всього ще додамо працю в господарстві та гру в шахи — то маємо повний образ життя нашого студента на селі в тих часах.

Але ми не занедбували й студій. Отож у 1912-му році я здав другий правничий іспит. Коли я їхав до іспиту то ста-

лося, що в тому самому переділі їхали два подорожні. Вони зауважили мою “наукову міну” і запитали, чи я їду на університет. Я відповів, що їду скласти іспит. Тоді один з них сказав, він може мені сказати, чи я здам іспит. Це мене зацікавило. Він тоді каже: Я вам дам одне питання, якщо добре відповісте, то певно здасте. “Добре” — кажу. А він питає: “Чому коза дає зимне молоко?” Та на таке питання я дійсно не міг дати відповіді. А він тоді каже: “От бачите! Світові проблеми порушуєте, а такої дрібниці не вмієте розв’язати! таж це ясне! Бо коза короткий хвіст має та й її вітер піддуває”.

У травні 1914-го року нагло помер мій батько. Незабаром по похороні я склав третій правничий іспит. Якраз 1-го серпня я повертався додів і по дорозі до хати вступив на пошту і тут почув грізне слово: в і й н а !

Адміністрацію парафією доручено моему братові о. д-р Константинові, пізнішому митрополитові. З тієї нагоди я хотів би дещо сказати про нього. З гори мушу зауважити, що мої спогади про нього за довоєнний час будуть дуже скупі. На це складаються дві причини. Він був шість років старший від мене, а на тодішні патріархальні відносини це мало великий вплив на співжиття. Учень п’ятої гімназійної був для учня першої кляси недосяжним авторитетом, також той “п’ятак” не уважав за вказане цікавитися “смаркачем” із першої кляси. Воно було і трохи виправдане, бо кожен з них мав зовсім інші заінтересування.

З другої сторони наші дороги досить розходилися. Він ходив до польської гімназії в Стрию, а я до української і то у Львові. Я перебув шість літ університетських студій на селі, а він був тоді постійно у Львові та в Інсбруці і дуже рідко приїздив до хати і то на короткий час.

Знаю, що в часі гімназійної науки Константин мешкав у п. Горуцької у Стрию. Була це вдова по священнику, мала вона дімок у Стрию і удержувалась із того, що тримала учнів на “станції”. За це батьки платили їй дещо готівкою, але — переважно харчами. Наче крізь сон пригадую собі, що ще малим хлопцем був я там і бачив малі, але чисто утримані покоїки. Пок. Константин був дуже обов’язковий і пильний і батько часто говорив, що Костик не є здібний, але надзвичайно пильний. І пригадую собі, що він і в хаті звичайно учився та не брав участі в наших розвагах. Коли

учився, то ходив по кімнаті, а літньою порою по саді і мурликав ммммм, на нашу превелику втіху. З другої сторони треба сказати, що він любив товариство, але поважніше, з яким любив поготорити. Багато знав, багато міг розповісти. Та останніми літами, коли я до нього заходив, радо спрямовував розмову на минулі літа. А мав таку пам'ять, що пригадував собі людей і події ще з Побука, де ми були тому 60—70 літ. Коли ми були вже трохи старші, то намагалися втягати його на герці. Одного разу зібралось нас трьохчотирьох і ми вирішили повалити його на землю. А він мав силу, хоча бракувало йому зручності. У такому бориканні бувало потерпіла його ряса. В один поливаний понеділок, ми зважилися і його добре полляли. Коли ми прийшли із церкви, взяли коновку води — але він утік до хати та сховався в останній кімнаті під ліжко. Та ми його і там знайшли і таки солідно полляли.

Покійний був сильний і здоровий, але мав одну фізичну ваду, а саме мав вузькі груди і лікар доручив йому по можливості якнайчастіше брати руки взад і випинати груди. І коли ми вже приїхали до ЗСА то покійний час від часу ще собі той свій обов'язок пригадував.

Під оглядом матеріальним були це часи дуже прикрі. Коли Константин уже покінчив усі студії і був іменований префектом Духовної Семінарії у Львові, виринула думка, щоб йому справити посріблюване начиння бодай на шість осіб. Я дуже обурився, як можна так легковажно робити такий видаток, коли нема грошей. Тоді покійний батько звернувся до мене і з усміхом сказав: "То може піди до Мізентого (це був коваль у селі) і поговори з ним може він зробить залізне".

Одного разу брат, будучи вже префектом, приїхав на кілька днів до хати. Мама хотіла переглянути, чи не треба щось направити і взяла штани та раптом вибухнула спазматичним сміхом, так що довший час не могла сказати, чого так сміється. Доперва по хвилині піднесла штани і показала, як то брат узяв дві пари старих штанів і зробив з них одні. А саме перерізав їх на половину і долішню половину других штанів пришив до горішньої частини перших. Та зробив це дуже незручно та комічно, бо другу половину штанів якось обернув догори ногами, себто вужчою частиною догори і так їх пришив до перших штанів. А що та частина була очевидно завузька, то він, не багато думаючи, перші штани

пофалдував та й пришив. А що він завжди ходив у рясі, тож це не впадало так в очі. Коли ж мама їх узяла то воно дійсно робило дуже комічне враження, тим більше, що це було ще в тих часах, коли нам не багато треба було до сміху.

Війна

Залунав заклик: “Зголошуйтеся до Січових Стрільців!” Тож і я без жодного вагання зараз же зголосився. Щасливі були тодішні мрії. Вбачалися простори України, степи, могили, шляхи Хмельницького, Мазепи, Виговського, Чорне Море. Одним словом — романтика. Та чи ж ще й тепер ми не є романтиками, зокрема непоправними політичними романтиками? І так ми пішли “у кривавий бій”. Декілька перших днів ми перебули в Калуші. Там ми дістали палиці і робили перші вправи, одної ночі навіть засілися в ровах на Москалів, бо пішла чутка, що прорвалася російська патруля. Вечорами ми заходили до Народного Дому на чарку вина. Та наш запал трохи пригасив д-р Кос. “Бо то взяти кріс та стріляти перший-ліпший дурень потрапить. Але зорганізувати, нагодувати, вишколити, узброїти та дати правильний провід — ось тут вага проблеми”. І, бачу тепер, він мав повну рацію. Та це нас не зворушувало. Нам було море по коліна. По кількох днях ми поїхали до Стрия. Та — як відомо — з кільканадцяти тисяч охотників вибрано тільки дві і півтисячі. Як собі добре пригадую, то прийшов якийсь, здається, наш резервовий старшина і сказав потиху: “Шкода вас, хлопці. Ідїть додому”. Отож ми дибали піхотою яких 70 кілометрів та спокійно прийшли додому. Зі мною прийшли два чи й три чужі студенти. Ми до хати, а наші родини вже були зібрані та вирішили втекти в гори. Наші коні забрала армія, а брат купив якогось коника і ми поїхали в село Лецівка, яких 15 км. углиб Карпат. Ми були переконані, що в ті “ліси та дебри” москаль не заїде кіньми та гарматами. Та москалі спокійно пішли далі, а по тижневі ми рішились повернутися домів. А служба все припильнувала і ми застали усе в повному порядку. А москалі йшли. У тодішніх часах, це був добродушний наїд, з яким можна було спокійно говорити. І так до однієї жінки забрели на подвір’я два верхівці та вхопили мале поросся. Вибігла жінка та почала просити, щоб її звернули поросся, бо це ж її усе майно, а вона за це дасть їм когута. А другий верхівець каже: “Та віддай

їй, нехай не плаче!”. То той і віддав поросся, взяли когута, кажучи: “Плоха заміна”. Також трапилося, їхали москалі фірою наладованою харчами для армії, а тут-же вибігла жінка та й сказала, що муж пішов на війну, а вона не має що дати дітям їсти. Вони скинули мішечок рижу: “От на тобі рижу, бабушка, не плач!” Таких випадків було більше. І до нас вони часто заходили, веліли варити яйця чи щось там інше та розбалакувалися. А нас було тоді п’ять студентів у хаті. Так от якось один з москалів запитався: “А що це за хлопці?” А мама відповіла: “Це мої сини”. Він подивився та каже: “Вр’юш, матушка!!” Оце твій син, оце, а отці то ні”. “І дійсно, правильно згадав.

Одного разу ввійшли два солдати, принесли якийсь тлумок і заявили, що займають квартиру для батюшки. Тоді брат велів принести ключі від церкви і заявив, що не впустить батюшки до церкви, хоча б його мали розстріляти. А ми знали, що це правда. Та по якомусь часі увійшов на подвір’я якийсь елегантний офіцер і представився: “поручник Свешніков” та запитався, чи міг би мати квартиру для генерала. Я відповів, що дуже радо, але якісь солдати зайняли квартиру для батюшки. Він відповів: “На чорта він вам! Таж він за-смердить цілу хату. От ми викинемо його “вещі” І так зробив. Чи одначе замешкав у нас, уже собі не пригадую. На всякий випадок приходив до нас на гутірку. Була це високо-освічена та культурна людина, і я з великою приємністю, а то й користю сидів з ним у саді та цілими годинами розмовляв. І тоді мимоволі приходила мена на думку римська приповідка: “*Senatores boni viri, sed senatus mala bestia est*”. Він мені навіть заоферував верхівця, і ми обидва поїхали до Росільної (21 км.), до Кречковського. Та незабаром Свешніков від’їхав.

Навесні австрійська армія перевела успішну офензиву і вже у квітні чи на початку травня мене покликали до армії. Рекрутський вишкіл я відбув у Журавиці, чотири кілометри від Перемишля, де був стаціонований 9-ий полк піхоти, а опісля нас перевезли до старшинської школи по другій стороні Карпат у північній Словаччині, назви місцевости уже собі не пригадую. Вишколювали нас старшини, які вже були на фронті, а комендантом був якийсь майор, великий amator співу. Тому то часто відбувалися концерти і то переважно наші, бо німецький та польський хори виявилися заслабі. Та щоб співаки могли хоч трохи підготувитися, щосуботи, коли

ми стояли в рядах, лунав наказ: **Musiker und Sänger austreten**. Тоді співаки і музики ішли на пробу, а всі інші на вправи. Але ціла трудність полягала в тому, що не було нот. Як я вже згадав, я був “сумний фіш”, але з простої цікавості мій колега Кметь, навчив мене читати ноти, я навіть купив мандоліну, Кметь її настроїв, я купив книжку, переписав кілька канадцять пісень та міг “тарабанити” на мандоліні. І так з пам’яті переписав я нашому хорові декілька пісень. Коли ж хор відспівав, по бравах котрийсь із жарту крикнув “**Kompositor heraus**”. З того часу я став композитором, щосуботи виступав з рядів разом із співаками та інколи дещо їм переписував.

По такому концерті відбувався з засади “**Unterhaltungsabend**”. В дійсності там не було нічого цікавого і вже по півночі усі розходилися, тим більше, що ніхто не мав грошей, щоб купити щось їсти чи пити. І от одного разу я збунтувався та не пішов на той вечір. Товариші рішили мене за це суворо покарати. Квартирували ми у шкільному будинку. Біля півночі вони зайшли до моєї кімнати, взяли мене із сінником, знесли на долину та поклали на хіднику. А що я мав чисту совість, тож спав твердо та нічого не чув. Можна собі уявити мою міну, коли рано я пробудився. Бачу: вулиця, сонце світить, дерева, повистроювані люди йдуть до церкви. Довший час я лежав як запаморочений і не знав, що зі мною діється, нарешті по хвилі отямився, обвинувся коцом та пішов нагору, до своєї кімнати.

Був з нами на вишколі один жид, Ганц, студент прав. Коли ж фельдфебель на нього інколи розкричався, то він сказав: Пане фельдфебель! Не кричіть на мене! Вони усі називаються **Freiwillige**, але властиво **Freiwillig** то тільки я, бо я жид, а жид як не хоче, то не служить при війську. Знову одного разу в неділю, коли ми стояли в ряді і слухали наказу, що греко-католики ідуть на Службу Божу до церкви Х, римокатолики до костела У, нагло Ганц відозвався: “**Und jüdisch-katholische?**”.

Покінчивши старшинську школу, повернулися ми до кадри в Журавиці біля Перемишля, підстаршинами. По нашому ж повороті, у грудні, почалася висилка т. зв. “маршових компаній” на фронт. У січні 1916-го р. перемиське громадянство влаштувало нам в “Народному Домі” прощальний Свят-Вечір. Ще сьогодні пригадую собі, як ми по вправах, бродячи по пояс у снігу, ішли до Перемишля яких п’ять км.

через гору. Та ми не жалували. Настрій був дуже приємний, без пишномовних промов, хлопці колядували та на хвилину перенеслися до “цивіля”. А найбільш зворушливою була хвилина, коли по вечері д-р Кормош приніс макітру з кутею та відповідними побажаннями. Та тепер той спомин затьмарює непочесна роля, яку пізніше д-р Кормош відіграв у переговорах із поляками.

Незабаром мій брат, Олекса, відійшов на італійський фронт, я його відпровадив та зачекав, аж потяг від’їде, і так тоді сильно простудився, що два тижні перележав у шпиталику.

Мое око знову стало мені в пригоді і мене призначено не до боевої сотні, а тільки дали мені т. зв. **Vaukompanie**. Був це рід технічної частини, що будувала окопи, дороги, мости і т. п. у підфронтівій, в разі потреби і фронтівій околиці, а інколи служила як резерва, коли забракнуло бойової сили. Військо — як військо. Ось один зразок: Одного разу ми копали окопи за фронтом для резерви. Коли ж я переходив коло одного з моїх “ляндштурмістів”, біля 40-літнього мужчини, я побачив, що з нього піт цюрком іллється. Було це на весну. Я сказав йому: “Бійся Бога, чоловіче! Та скинь із себе плащ, бачиш, ти зіпрів, бо робота притиснула!” Він слухняно скинув плащ, а я зауважив, що на ньому ще другий плащ, а там ще й дві блюзки. Я запитав його: “Нащо тобі того всього?” А він мені відповів: “Пане лейтенант! Голошу слухняно, ви молоді і вас тягне вгору. А я вже старший і мене земля тягне до себе, тож я мушу від неї якось відгородитися!”

Полевий суд!

Навесні 1916-го року Брусілов підготовляв велику офензиву на полудневому фронті. Щоб той фронт відтяжати, наша Команда Армії вирішила розпочати контрофензиву на півночі в районі Баранович на Білорусі. До моєї сотні додано ще одну фронтіву сотню під командою четаря. Якийсь майор із Команди дивізії доручив мені якнайшвидше зробити для артилерії дорогу від Команди дивізії аж до фронту, там були такі мочарі, що артилерія ніяк не могла доїхати. Команда дивізії була в старовинному дворі, оточував його великий, чудово розкішний парк, у якому росли старі дерева ріжного роду. Той майор указав мені трасу до-

роги, наказав по обох сторонах викопати глибокі рови, щоб стікала вода та впустити трохи сонця, щоб дорога просохла. Дорогу треба ж будувати у формі клинів, щоб її не було помітно. День гарний, робота легка — тож хлопці жваво взялися до діла. Жалко було різати дерева в парку, тож ми зрізали тільки одно дерево і то якраз те, якого не можна було зрізувати, бо воно заслонювало Команду дивізії від російського бальйону. І так в найліпшому настрою ми працювали далі, аж тут нагло розпочалася канонада і то прямо на Команду дивізії. Ми поховалися в лісі а ціла Команда дивізії побігла до сховища на велику втіху моїх хлопців (“А диви, як той у червоних штанах біжить!”). Був це генерал Подгоранчки званий “Повідаль”. Той барабанний вогонь не зробив жодної поважнішої шкоди, іостаточно москалям вкучилася та забава, вони втихли і ми взялися далі до роботи. Тоді вийшов мій майор, наробив великого крику та закінчив словами “*Sie kommen vor Kriegsgericht!*”. Грім з ясного неба на мою голову. Втекти — не так то просто. А тут польовий суд — то не жарт! Мій фельдфебель потішив мене, що вночі хлопці знову гарно замаскують команду, та це не розв’язувало проблеми. Отож прийшов чудовий, весняний вечір. Ген. Подгоранчки вийшов на прохід. Я підійшов до нього і представився :“*Excellenz! Leutnant Bohatschewskij stellt sich gehorsam vor!*”. Тоді він запитав мене, чи то я спричинив стільки клопоту Команді. Я признався. “*Was sind Sie im Civil?*”. Я відповів, що я юрист, а він здивувався: “*Was? Sie sind ein Jurist und Sie bauen den Weg*”. Тоді запитав майора, чи дивізія має інженера. Коли ж майор сказав, що має, тоді він зарядив, щоб уже завтра інженер перейняв команду над будовою дороги. А “*Kriegsgericht — Dummheit*”. І дійсно вже другого дня зголосився інженер, я йому усе пояснив, він перебрав команду над будовою дороги, а ми оба з четарем пішли в ліс по гриби.

Відпочинок в Молчаді

У грудні ми прибули на відпочинок до двора в Молчаді біля Баранович. Двір був дуже великий, мав багато забудовань, отже там приміщено кілька частин на відпочинок. Тож там зібралось більше число старшин, а на мене, як наймолодшого рангою, упав обов’язок завідувати старшинською харчівнею. Власниками двора були два брати, графи Єльські.

Один мав біля 80, другий біля 90 літ. Були це надзвичайно цікаві типи. Один із них був у повному того слова значенні скептик, який у ніщо не вірив, але постійно уряджував спиритистичні сеанси, а другий був глибоко віруючою людиною і в сеансах ніколи не хотів брати участі. Була з ними ще дочка одного із них, старша жінка, хоровета, часто лежала в ліжку. Мала вона двох синів і оба були старшинами в російській армії. З ними була ще їхня внучка, панна Женця, гр. Бронська, у віці біля 20 літ. Усі були високо освічені, а панна Женця була чотири роки на студіях в Лондоні і Парижі і говорила по французьки і англійськи. Усі вони трималися здалека від австрійських офіцерів, мешкали нагорі, а долину відступили нам. Та виконуючи мої обов'язки я мусів увійти з ними в контакт. Коли ми прийшли до Молчаді, якраз упав великий сніг. Мороз був сильний, але майже без вітру, світило сонце, тож було дуже приємно надворі. Закватирувавши свою частину, я вийшов на подвір'я і зауважив родинний цвинтар, пішов його оглянути. Переходячи доріжками я зауважив відкритий гробівець, а біля нього клячав сивий як голуб старець і гаряче молився. Згодом я довідався, що це був гр. Єльський. Свого часу його жінка втекла з якимось москалем. Тоді він побудував для неї гробівець та за неї завжди молився, уважаючи, що вона вже померла. Коли одного разу "службово" я розмовляв (вже не пригадую собі з ким з Єльських), якось мимоволі виявилось, що я розумію по-французьки, а також не чужа мені і англійська мова. І це мені відкрило двері до родини графів. І мимо того, що туди заїздили інколи і штабові старшини, я єдиний удостоївся того, що мене спершу рідко, згодом частіше запрошували господарі нагору до себе. А мені було приємно хоч час-до-часу перебувати в інтелігентному товаристві та брати участь в небанальних розмовах. Інколи ж до них приїздили гості із сусідніх дворів і збиралося молоде товариство. І так одного разу була забава в "в секретаря", в якій кожен мусів виказати і інтелігенцію і знання кількох мов. А може це був мій іспит? Хто його знає!

Один раз ми поїхали на старопольський куліг. Маленькими саночками на дві особи, запряженими в одного коня ми заїхали до лісу, викопали пляшку якоїсь горілки, яку закопано ще тоді, коли дочка графів виходила заміж (себто яких 30 літ тому), випили по чарочці, забавились і повернулись додів.

Знову ж іншим разом притрапилася історія, що могла мати досить прикрі наслідки для мене. А саме: на обіді мав бути якийсь штабовий старшина. Рано я видав зарядження видати харчі та пішов на подвір'я полюбуватися гарним, морозним, соняшним днем та своєю молодістю. Якраз тоді надійшла панна Женця і запитала, що я роблю та сказала: "Знаєте, я скажу нашому кухареві, зварити добрий обід, а ви веліть запрягти коні до наших залубнів і поїдемо на годину, дві на прохід у ліс. Ось дивіться який чудовий день. А повернемося, то я ще догляну, чи все приготоване на обід". Очевидно, я дуже радо погодився. Коли ми в'їхали в ліс, я запитався, чи ми не заблудимо, а вона запевнила, що знає добре дорогу, бо це ж їхній ліс. Ми не звертали уваги куди їдемо, ну — і заблудили. Почали крутитися по лісі, остаточно натрапили на якусь доріжку і заїхали до . . . сусіднього двора. Там дуже втішилися нами, почалися привітання, розмова і ми замість на 10-ту годину приїхали додів багато по першій. Мені зробилося дуже неприємно — я не знав, яке знайти виправдання. Та Женця мене заспокоїла: "Я вже беру відповідальність на себе" ". І просто із санок, ще в футрі увійшла до їдальні, де були всі старшини. Привіталася з усіма і перепросила їх, що вона мусіла бути в сусідньому дворі, мала дещо полагодити. Вони ж заявили, що їм дуже приємно, що вона загостила, обід завдяки її кухарові був першоклясний. І так мені "обійшлося на сухо".

Так проминуло — якщо не помиляюся — два чи три тижні. Був між старшинами один поляк зі Львова, капітан Новорита, здається архітект. Йому дуже не подобалося, що Єльські і п-на Женця зі мною так товаришують і він вирішив тому всьому зробити кінець. Отож одного разу стрінув гр. Єльського на подвір'ю і сказав йому — які то русини гайдамаки, некультурні та остерігав, щоб вони були обережні зі мною, бож я такий-же сам. Гр. Єльський усе те розповів мені, але під суворою дискрецією, бож з одної сторони було йому прикро за краяна, а з другої сторони не хотів бути спричинником якихось пліток. Я йому приобіцяв. Та на тому афера не покінчилася. Новорита не склав зброї. Коли ми ще були в Молчаді, я дістав першу за моєї військової кар'єри відпустку. Я збирався поїхати на Різдво до Львова, де перебувала мама. Увечорі я зайшов до моїх господарів та попрощався з ними дуже щиро. Ранком я мав поїхати кіньми до польової залізнички, їхати нею яких 40 км. до залізниці, а

там до Львова. Коли ж я рано вже був зібраний, а коні запряжені, прийшов льокай від моїх господарів та сказав, що пані грабіна просить мене ще на хвилину. Коли ж я прийшов нагору та станув у дверях, я трохи збентежився. Вона сиділа в ліжку, оперта об подушки, тримала в руках хрест і тим хрестом мене благословила. Та сцена ще досі стоїть перед моїми очима! Опісля мене перепросила за затримку, та вона “не могла собі відмовити тої омани, що вона прощає своїх обох синів, бо якщо вони й повернуться додому, то її вже не застануть у живих!”

Коли ж я остаточно приїхав додому, стрінула мене нова несподіванка. По привітанні, у часі довшої розмови, мама сказала: Бійся Бога! Подумай, що ти робиш!” Я запитав, про що властиво йдеться, бо я нічого не знаю. Тоді мама сказала: “Зачуваю, що ти хочеш женитися з полькою! А то не буде добра”. Дперва тоді я зорієнтувався, в чому діло. А то Новорита час-до-часу посилав свого джуру до Львова, я передавав мамі гроші, і папіроси, тож він заходив до нас. У той спосіб пан капітан хотів рятувати свою землячку, а може і фільварок, щоб не попали в руки гайдамаки. Я вияснив мамі і афера закінчилася. Тепер те усе — немов сон!

Незабаром по тих усіх подіях вибухла в Росії революція і ми вже були там зовсім зайві. Мені призначено нове зайняття і то посеред другого нашого “приятельськи” настроєного народу. Утворено сотню складену з недужето міцних та здорових вояків, і я дістав наказ із тією сотнею поїхати в Угорщину та співпрацювати при зборі збіжжя, бо там виявився великий брак робітників у часі жнив. А треба пам'ятати, що в тому часі в Австрії був вже голод. Нас завезли десь на полудне від Будапешту в околицю Араду, до великого двора. Коли ми приїхали, я пішов до власника двора, щоб з ним обговорити умовини праці, приміщення, харчів, винагороди тощо. Він зауважив, що в дійсності я не маю що робити на фільварку і можу мешкати в Будапешті чи в іншому місті — він кошти покрие — а на місці вистачить і якийсь підстаршина. Та я йому гарно подякував та сказав, я відповідаю за своїх людей, з яких не один був уже ранений чи контужений, тож я зостануся з ними. Хутко я переконався, що я вчинив зовсім правильно. Цей мадярський аристократ ставив високі вимоги до праці, а мешкання та харчі давав більш як нужденні. Люди почали ремствувати на працю, а ще більш на харч. Спершу вони підозрівали кухарів

та мало що не побили їх, але я переконався, що кухарі не винні. Тож звернувся до власника і звернув йому увагу на ті речі. Але він поставився гостро, а то й загрозив мені скаргою до Міністерства Оборони, де він буцім то має впливи. Коли ж і надалі умовини праці не змінилися, я припинив працю та зараз же зголосив про це своїй команді. Уже собі не пригадую, чи хтось із команди приїздив, але виявилось, що той аристократ уже і давніше так чинив з людьми. Скінчилося на тому, що нас вислано на жнива до Галичини, із чого і я і мої хлопці були дуже вдоволені.

По жнивях доручено мені команду відбудови у якомусь районі. Це була ліквідація зайвих військових матеріалів, споруд тощо. Розходилося головню про військові бараки, з яких був відносно добрий будівельний матеріал. У першій мірі треба було роздавати їх тим людям, яких будинки спалено в часі воєнних подій. З тієї постанови я користав дуже щедро. Між іншими дещо дістали і Шепаровичі, власники фільварочку.

І от надійшов вагітний 1918-ий рік. В березні я дістав наказ їхати до Одеси і там зголоситися в Команді Армії. Ах, як радо та з яким внутрішнім неспокоєм я їхав туди! Ось — я в Україні! Яка ж чудова нагода знайти там ширих патріотів — та спільно діяти для добра України. Справдилися мрії ще із часів, коли ми записувалися до УСС-ів. Коли я зголосився в Команді Армії, мене призначено адьютантом коменданта військової округи Ольвіопіль-Голта над Богом. Та коли я хотів оглянути Одесу, то в Команді Армії звернули мені увагу, що кожен старшина, який ходить по Одесі, мусить мати товариство або охорону! Це вже мене трохи збентежило. А проте я оглянув дещо, був над Чорним морем, та якого-небудь українського життя там не знайшов. Прямо — інтеранціонал! Третього дня я виїхав та зголосився в коменданта округи. Був це полковник, з походження хорват, гарна людина, австрійський "слав'янофіл". На самому вступі він заявив, що нашим обов'язком є глядіти, щоб не діялося нічого такого, що могло б вийти на шкоду української чи австрійської держави. У місті була українська міліція, її комендант був дуже симпатичною людиною, але поза суворо службові справи ніяк не хотів вийти. Була і дівоча гімназія і я одержав гарне запрошення на закінчення шкільного року і то писане — якщо не помиляюся — українською мовою. Бували імпрези і забави. Те все вимагало дозволу

військової Команди і я як старшина бував на усіх імпрезах, але щирого, українського духа таки ніяк не знайшов! І скільки я намагався увійти в українське середовище, але за цілого півроку мені це не вдалося. Чия це ж вина — не беруся судити, тільки стверджую факт.

Коли я так урядував, бувало наша польова жандармерія припроваджувала наших дядьків з Галичини, які попали в московський полон, заакліматизувалися, але ніяк не мали охоти знову зголошуватися до армії. Вони урочисто заявляли, “ми здешні”, що було очевидною неправдою, та знову було очевидне, що вже все тріщить, тож не було жодної ідеї відсилати їх до війська. Хаос ріс, комуністична агітація діяла вже майже явно, а ми були безсилі, бо не було жодної співпраці зі сторони місцевого населення. Комендант міліції знав, що комуністична агітація діє, але боявся явно виступити проти неї. Усякі зв'язки із краєм перервано. І в українській державі я почувався зовсім чужий та самотній. І знову прикре розчарування, та причини ніяк не знайти. Надійшов місяць листопад. Я прийшов до канцелярії, але полковника не було. Я хотів телефонувати, але централя не діяла. Коли я хотів піти і подивитися, що властиво діється, стрінув у дверях поручника італійського полку, який виконував охоронну службу, він сказав, що полк відходить додому. Просив, щоб забезпечити охорону мосту на Бозі і двірець. У міжчасі прийшло кільканадцять старшин, а також підстаршин з околиці. Усі вони вирішили, що я, як ад'ютант, мушу перебрати команду, без огляду на рангу. Маю враження, що вони уважали, що я, як українець, краще дам собі раду, ніж хтонебудь інший. Рівночасно зателефонував комендант відділу уланів з Ольвіополя, що як тільки відійдуть італійці, він приїде із своїм здисциплінованим відділом. Натомість начальник міліції зголосив, що його станиця розлетілася. Я зарядив, щоб обсадити двірець і міст та охороняти амуніцію, вагони з харчами і військовим майном. Італійці від'їхали, приїхав поручник уланів, але сам з джурою, бо “в міжчасі його улани заразилися та розійшлися”. І так зібралось нас біля 50—60 осіб, старих боєвиків, здисциплінованих спільною небезпекою, бо навкруги нас шаліло пекло: вибухи, постріли, крики, зойки. Та ми мали подостатком амуніції і харчів. Мали ми вагон борошна та трохи харчів, вагон взуття і одягу та ще і два вагони особові. А там пекло! та нас ніхто не важився атакувати. Але ми не мали машини! На

шастя надвечір над'їхала машина і два чи три вагони. Машиніст заявив, що має доручення Команди Німецької Армії їхати до Полтави, та ми наказали йому причепити наші вагони і відвезти нас до Підволочиськ.

Той поворот стоїть ще тепер перед моїми очима як кошмарна візія. Їхали ми в напруженні та гострій готовості серед розбурханої стихії, яку ми вперше побачили в її повному вигляді. У Балті була вже анархістично-комуністична республіка, і нас стрінули дуже вороже, та з другої сторони не могли легковажити нашої сили. По переговорах ми дали їм три мішки борошна та деякі гроші і вони пропустили нас без перешкод. Так же само було в Жмеринці. І так остаточно ми добилися до Проскурова. А там: "Закрий музо очі!" Усі папери-документи якоїсь Команди розкинено по двірці і він виглядав наче снігом укритий. Двірець забитий військом! Одні чекають на вагони, другі на вільний переїзд, крики, бійки, грабіж — і страшно і прикро було на тее все дивитись. А ми мусимо якось виїхати. Станули ми перед в'їздом і почалися переговори. Готівка, одіння, взуття, борошно — а при тому і демонстрація нашої сили, здисциплінованих старих бойовиків — зробили своє! Нам заявили, що нам на короткий час звільнять тор, але ми мусимо продістатись швидко, тільки на власне ризико. І ми продісталися! Та цілий той час нервове переживання настирливо ставило мені перед очі "Ukraini non sunt maturi ad regendum".

У такому прикрому настрою ми остаточно добилися до Підволочиськ, до колишнього кордону. І знову я пішов з непевністю — що мене стріне?!

У.Г.А.

Яке ж могутнє враження зробило на мене, коли до мене приступив якийсь хорунжий чи підхорунжий і заявив: "В імені Української Народної Республіки взиваю вас зложити зброю! Мені станули сльози в очах! Все ж таки ми маємо свою державу! Мала, бо мала, алеж дасть Бог, розростеться. Та знову ж дивно мені зробилося, що якраз у своїй державі я мав би скласти зброю! Ми пішли на Команду двірця. Командантом був поручник — якщо не помиляюся — Ліщинський. Він лежав хворий, мав, здається мені, вибух крові. Тож він врадувався мною та прохав Начальну Команду, щоб

його звільнити, а команду двірця доручити мені. І так сталося! Я став членом УГА і комендантом двірця у Волочиських.

Та я не здавав собі справи з труднощів, які мене очікували на тому пості. Мусимо собі усвідомити, що туди переходила велика частина колишньої австрійської армії з України домів, а також велика частина полонених колишньої російської армії домів. Найбільше полонених було з Мадярщини. Була це зима, а полонені в лахах і з кожного транспорту треба було поховати кілька, а то й кільканадцять осіб, які в дорозі померли чи замерзли. Також частини, які ішли з України, треба було роззброювати, зброю відповідно замагазинувати та час до часу завагонувати і цілий потяг зброї та амуніції переслати, бо на фронті з нетерпеливістю очікували зброї. Полонених теж треба було відтранспортувати. З другої ж сторони в тому муравльську різних народів треба було утримати якийсь лад та дисципліну. До того всього “іzza границі” налітало здеморалізоване населення, щоб наживитися, при тому і деморалізувати місцевих людей. А до диспозиції мав комендант 25 жовнів та 20 жандармів. З утоми стрільці і старшини падали з ніг. Мені приділено на квартиру кімнату, та на протязі двох тижнів, які я там перебував, тієї кімнати я не видів, бо завжди перебував на двірці. А про опалювання двірця не було й мови. Та найбільша трудність полягала в браку вагонів та льокомотив. З фронту постійно домагалися: давайте зброю та амуніцію, а поворотці теж кричали: давайте вагони, бо гинемо з голоду і холоду. А вагонів ані машин не було. Останнього дня мого урядування прибув мадярський полк, уповні узброєний, включно з артилерією, ще здисциплінований під командою полковника, та прислав двох старшин на переговори. Вони заявили, що на границі Угорщини зложать зброю, якщо ми їм дамо вагони і охорону, щоб спокійно переїхати через Галичину. Я не уважав себе компетентним рішати в тій справі та звернувся до Команди Армії. Як воно закінчилося — не знаю, бо мене непритомного майже поклали на фіру (коней було вбрід і не було що з ними робити), обвинували в солому і повезли в околицю Чорткова. А там я перележав майже два тижні. Коли ж трохи прийшов до здоров'я, то на якійсь станції сів на потяг, заїхав до Станиславова і тут зголосився до служби. Але я ще не був зовсім здоровий, то мені приділено команду двірця у Станиславові. Я дістав кімнату біля двірця

і там мешкав спершу — як собі пригадую — з о. Їжаком. Добре собі пригадую, о. Їжак дуже жалувався, що на фронті відчувається брак священиків, але вони не дуже там поспішають. У Станиславові я видужав зовсім і мене вислали на фронт та приділили до золочівської сотні, яка займала бойові позиції в селі Жиравка. Комендантом її був — якщо не помиляюся — пор. Вотава, чех. Тут принайменше був рух, життя, запал.

Мушу зауважити, що тут уже може трапитися багато неточностей, бож не маю ані мап, ані записок, пишу з пам'яті, а пам'ять зводить, тим більше по близько 50-ти літах.

Із фронту в Жиравці хочу згадати одну дуже знаменну подію, а саме: Одного разу ми дістали доручення зробити на нашому відтинку сповидну офензиву. Ми дійсно заскочили поляків так несподівано, що ті в паніці втекли, а ми дійшли аж поза Солонки під Львів. Коли ж зі Львова вийшли дві колони поляків і була небезпека, що нас візьмуть в два вогні, тоді комендант наказав відворот. Коли ми повернулися, то побачили, що хлопці мають повні наплечники. Виявилось, що це не були ані харчі, ані одяг, але . . . амуніція. Бо вона йшла на вагу золота.

Отак пливли дні за днями. Раз ми били, раз нас били, переважно — з браку амуніції. Але тут треба відмітити запал, карність та довір'я наших стрільців.

Прийшов перший відворот. Тепер, із перспективи літ, я бачу, що ми собі не здавали ясно справи з факту нашого відвороту та не брали його поважно, бо в дійсності ми не знали "дійсности". Одне ми знали: катастрофальний брак амуніції!

З того відвороту пригадую собі тільки деякі маркантні епізоди. Отож одного разу ми зайняли дуже добру позицію під вершком гори біля Рогатина і там дуже успішно відбивали напір ворога. І аж тоді, коли праве і ліве крило подалися взад, ми нагло опинилися в огні з трьох сторін і мусіли також залишити позицію. Іншим разом ми зайняли цвинтар, положений на горбку. Вдолі було кілька хат і ті обсадили поляки, та й ходили собі безкарно, бо у нас був катастрофальний брак набоїв, Уже стемнілося. З тієї темряви скористав один із наших т. зв. "батярів" — бо походив зі Львова. Він, не думаючи багато, взяв ручну гранату і пішов на долину, поміж хати. У сумерку, коли переходив біля крилиці, хтось його запитав: "То ти, Ясек?". Він відповів прав-

дивим львівським діалектом і спокійно пішов далі. В одній хаті ясно світилося і там зібралось багато поляків, які собі весело розмовляли, не сподіваючись жодної халепи. Тоді він кинув гранату через отворене вікно. Зробилося страшне замішання, а наш “Ясек” прибіг і своїм сочистим львівським говором сказав “Тепер ті сякі такі сини будуть знати, що нас треба шанувати”. Також одного разу наші хлопці взяли залізничний візок і поїхали кількасот метрів у напрямі на схід. Їхали вони досить весело та голосно. Якась жінка, що працювала в полі, побачила це та крикнула до них: “Куди гониш? Не бачиш, що поляки там (вказуючи на захід), а не там (на сході)”. Ця маленька сценка віддзеркалює настрої суспільности. Тож і не диво, що не було випадків дезерції, ані порушення дисципліни навіть у такій безнадійній ситуації. Бож про похід на більшовиків тоді ще не було й думки. У дальшому відвороті ми опинилися на досить високому горбочку над селом Пуків. Долиною пливла річка та було село Пуків. Коли ми так станули, мій десятник крикнув: “Пане поручнику! А от Ізонцо! (Славне з боїв на італійському фронті).

В дальшому ми опинилися в селі Стрілиська Горішні — чи Долішні, уже собі не пригадую. По другій стороні села був гайок, а в ньому була якась польська військова частина. Нас закортіло їх “скубнути”, та ми не знали їх сили ані точного становища. Місцеві пастушки сказали нам, що їх “там ціла купа, а зі собою мають два візки, а на них дві гарматки”. Це були очевидно два машинові кріси, які нам були б дуже придалися. Тож я взяв двох добрих хлопців-добровольців та вибрався перевірити положення. Ми пішли на кінець села, звідки вже було видно лісок. Та ми перечислилися. Коли ми обсервували лісок, з ліса вийшли з двох сторін два досить сильні польські відділи та взяли нас у два вогні. Треба було утікати і то селом з його плотами. Тоді виявилось, якто ми вміємо гарно скакати, як найліпші акробати. Та мимо того поляки нас доганяли. На щастя наші зауважили нашу опресію і вирушили нам на поміч, тож поляки подалися взад, бо видно було їх мало і не важилися станути до бою.

Одного ж разу поляки зробили нам несподіванку. Коли ми в дальшому відвороті опинилися в районі села Липиця (якщо собі пригадую) і пристанули на ніч, поляки сіли на вози та вночі хотіли захопити одну нашу батарею. Але тут

вони перечислилися. По обох сторонах батерії по селах кватирувала піхота і коли вчинився алярм, з усіх сторін появилася піхота і поляки мусіли втікати і то зі стратами.

Треба пам'ятати, що в часі відвороту ми майже не роздягалися. І при кінці нашого відвороту я почав відчувати біль в ногах. Останньої ночі я таки роздягнувся, а місцевий священик, в котрого я ночував, накрив мене бараницею, я вигрівся і так мав силу дійти до Чорткова, де нас закваторовано в якихось чотирьох хатах біля "чортової гори". Там розпочалася наша офензива і під тією горою упало багато поляків, бо їх там сікла картачами наша артилерія. Та я вже далі не мав сили йти, мене завезено до шпиталю в Чорткові. Я мав страшні болі в обох ногах. Що це було, запалення суглоб чи жил — досі не знаю, досить, що дуже боліло. На другому ліжку лежав якийсь поручник, ранений у ноги і також терпів нестерпні болі. Наша кімната була дуже соняшна, гарна та чиста. Та ті болі нас так мучили, що ми не мали поняття, що діється в світі та діставали напади шалу як хтонебудь появився в нашій кімнатці. Ми хапалися за револьвери і загрожували ними. Вступ мали тільки лікарі і дві медсестри-масажистки, які нам щоденно по три рази масували ноги. Скільки вони уживали підступів, щоб нам відібрати револьвери, та надаремне. І це нам вийшло на добро, як пізніше виявилось. Одного гарного дня ми пробудилися, і нас вразила неприродна тиша. Увійшли наші джури та заявили, що нікого нема. Наша влада забрала шпиталь, легко хворих і легко ранених, а решту залишила на Божу волю. Ось тобі на!

Та ще тепер з рукою на серці можу сказати, що ми не мали жодного жалю. Видно, що не могла інакше діяти. Та ми вже досить почувалися добре і задумалися, що нам далі робити. Остаточо вирішили таки їхати і доганяти своїх. Сказали джурам, щоб пішли і привезли першу ліпшу фіру з драбинястим возом, а в драбини щоб наклали повно соломи. Вони так і зробили: положили нас на соломі і ми поїхали на схід сонця. Куди ж ми їхали — Бог знає. Досить, що ми переїхали Збруч і в дорозі нікого не стрінули та опинилися по другому боці. Наше здоров'я щораз то ліпше, ми в Україні — а я вже вдруге! Та тут же нас немов обухом по голові ударив! Сталося щось для нас зовсім незрозуміле. Нарід поставився до нас не то байдуже, але таки вороже. Довелося гинути з голоду, бож ми не мали зовсім грошей,

ані нічого до виміни. В який же спосіб джури діставали час до часу кусень хліба чи склянку молока — досі не знаю. Думаю, що крали. Та кишки таки “грали марша”. І так третього чи четвертого дня нашої мандрівки опинилися ми в якомусь селі на сам передодень празника. З тієї нагоди якась жінка прийняла нас переночувати та ще й обдарувала пирогом. Було це щось вроді бохонця хліба начиненого м'ясом та ще якимись там істивними речами. Уперше ми добре наїлися та призадумалися, що ж буде далі. А було це досить пізно з полудня. Аж тут убіг мій джура і кричить: “Пане поручнику, наші ідуть через село”. “Іди ж — кажу — та проси, щоб зараз приїхали та нас забрали”. І він не пішов, а побіг. Виявився, що це переходив 4-ий гуцульський курінь під командою мого рідного брата, якого я не бачив від початку війни. Він був на італійському фронті, я на російському, він в районі Хирова, я на сході Львова і аж тут ми зустрілися. Можна собі уявити нашу зустріч — бо описати тяжко, бракує слів. Приїхав брат із старшинами куреня, а наша господиня дивувалася, бо вона не знала, що мала аж таких панів.

Брат зголосив мене зараз же комендантові бригади Шльоссерові, а той прийняв мене і призначив до 4-того гуцульського куреня, який я по смерті брата перейняв, але вже як здесятковану, малу сотню. Мене знову покляли на віз. Якийсь час я ще їхав на возі, але пізніше вже почав потрохи ходити. З тієї дороги пам'ятаю тільки Кам'янець Подільський, який зробив на мене сильне враження своїм чудовим положенням. По якомусь часі нас заладовано на потяг і ми від'їхали на південь. Та незабаром нас виладували — здається мені в Жмеринці. Уже вечоріло і курінь мав наступного дня зайняти позицію, щоб обзнайомитися з положенням. Та нагло повідомлено, що якась частина — чи не повстанці — опустила фронт і треба було залатати ту прогалину. Частина куреня відійшла на позицію. Зробилося зовсім темно. Уночі кількох стрільців, що мабуть загубилися в степу прибігли та наробили паніки, що курінь розбито, багато побито, деякі попали в полон, решта блукає по степу. Я зібрав усіх, разом з фірманами та розстрільною пішли ми в степ. Блукаємо по степу — тиша! Ані стрілу — ані звуку! Тож ми повернулися до села. Рано вже вповні розглянулися та познайомилися із степом та й із фронтом. Отак ми вовтузилися декілька місяців. Ми були надто сильні, щоб більшовики могли нас роз-

бити, але й надто слабкі, щоб йти вперед. Я переконаний, що коли б ми кинули в той район наші більші сили, ми могли легко зайняти Україну аж до румунського кордону, дійти до Одеси та вибити вікно на світ. Тоді ще я мав свій малий записник, у якому я списував події, а головню місцевості, в яких бував. Та він безповоротно пропав, тож мушу відтворювати події з пам'яті — а це не легко!

Та вже в жовтні прийшов ворог, який нас переміг! Прийшов тиф, а з ним якась нужда, яку ми загально називали “рекуренса”. Проявлялася вона так: людина діставала високу гарячку, та по короткому часі (день-два) гарячка уступала і чоловік був ніби зовсім здоровий. Та це тривало день-два і гарячка знову поверталася. Так повторялося інколи і 12 разів. Це так послаблювало організм, що людина поволи гасла, а то й умирала. Я ж сам був наочним свідком такої смерті.

Тоді то бригада вирішила зорганізувати польовий санітарний пункт, званий евфемістично шпиталем. Я дістав наказ перейняти команду такого пункту. Його влаштовано у великому та багатому селі і гарному домі. Та не було ані білизни, ані постелі, ані санітарів, не говорячи вже про лікаря. Тож у дійсності можна було говорити тільки про совісну та жертвовну опіку над хворими чи раненими. Щоденно я старався обійти всіх хворих, вислухати їх та обіцювати, що санітети принесуть їм поміч. Іноді відвідували хворих і старшини куреня. Ми старалися часто змінити солому, та це небагато помагало, бо не було ані купелі, ані білизни, ані постелі. Я — і старшини — усі старалися ходити в чоботях, бо з чобіт можна було стріпати вошей, розповсюдників хвороби.

Я дістав квартиру у вдови по батьшці, а в неї були три доньки. І — на диво — вони робили враження дуже свідомих українок, тож я з ними заприятнився. А що там осінь та й зима були лагідні, тож ми часто довго ввечорі пересиджували на призьбі перед хатою. Тож одного разу ввечорі я почув, що мною трясе якась лихоманка. Отож я пішов до шпиталика та просив санітета, щоб мені зміряв гарячку. Термометер виказав понад 39 ступнів. Та я подумав собі, що так довго ходжу між хворими і не дістав тифу, тож я мушу бути відпорний, а тепер дістав звичайну грипу. Та вже рано я не міг устати з ліжка. Прикликав хорунжого, видав йому усі зарядження, та знову поклався у ліжку. А що це було

напередодні якогось празника, тож до моєї господині прийшли гості. Увійшли до моєї кімнати і одна дівчина почала жартувати: “Ось-то мамин синок!” Вкінці подала папіроса та сказала: “Ось закурїть собі та й усе лихо минеться!” Я узяв, закурив та цілковито утратив пам’ять. Опісля мені оповідали, що мене положили на фіру і я ще так “тужливо глянув”, що усі розплакалися. Пробудився я аж у вагоні та не здавав собі справи з того, що зі мною діється. Я не зауважив, що я у вагоні, а тільки кликав мого Івана, та й запитався, чому коло мене немає мого одягу. Мені здавалося, що я заслав та мушу хутко збиратися. Іван пішов по мій одяг та закликав мед-сестру. Вони мене зібрали, а що на дворі було лагідно і соняшно, тож вивели мене на двір, бо я ще не мав сили стояти на власних ногах. Так перепроводили мене уздовж кількох вагонів. Далі я не мав сили іти, тож мене посадили на якомусь із брусів, що там лежали. Я посидів трохи, розглянувся, та кажу до мед-сестри: “Чого ж ви мене посадили між тифозників? Таж я ще заражуся!” А вона усміхнулася та сказала: “Ось — Богу дякувати — ви вже перебули тиф!” Так ми доїхали — якщо не помиляюся — до Винниці. І знову виїхав по мене брат — чи може тільки післав коня — та я ледве доїхав на квартиру. Тут знову почався період реконвалесценції, та він був багато тяжчий, бо ми мандрували з місця на місце. Усе ж таки я вже майже прийшов до себе, аж тут нагло наші якомсь роздобули вепровини та наварили бігосу. А ще я був завжди голодний, тож з’їв аж добрі дві порції. І знову прийшла катастрофа. Я дістав бігунку і то таку страшну, що мені здавалося, що вже приходить кінець. Стрінув я лікаря та прошу, нехай вже зробить що зі мною. Він тоді каже: “Я тобі дам кінську дозу опіум. Як видержиш, то добре, а як ні, то ні”. Та я видержав та й таки прийшов до сили. Аж тут захворів мій брат. А тим часом прийшов наказ, щоб я обняв команду решток 4-ого гуцульського куреня та відмаширував з ним на південь, на відпочинок. Я відвіз брата до шпиталю в Гнівані та віддав під опіку лікарів. Ті сказали: “Як видержить серце, то добре, а як ні, то пропало”.

З братом zostався його “хлопець”, Іван “Гуцул”. А я зібрав рештки куреня та помаширував на південь. Досьогодні не можу собі уявити, як ми перебули ту дорогу. Це був якийсь кошмарний сон. Щастя, що в тих часах уже місцеве населення переконалось хто ми такі та ставилося вже пози-

тивно до нас, а навіть помагало. І так ми дійшли до нашої квартири. Було це велике, гарне і чисте німецьке село. Там ми дійсно гарно відпочили. Туди і зголосилося багато наших видужанців. Як вони потрапили до своєї частини, це для мене ще й досі загадка. Маю враження, що це треба завдячувати тій обставині, що населення ставилося позитивно до нас, коли побачило, як ми поводимося і чого ми хочемо. Думаю, що це була найбільш успішна агітаційна праця.

Зовсім непомітно прийшла умова з більшовиками. Вона не зробила на нас майже жодного враження. Тож одного разу прийшов до мого джури, що мешкав у сусідній кімнаті, якийсь комуніст, і я зачув ось таку розмову: “Таж то комуністичні гроші” — каже мій джура; а його гість відповідає: “Ну — да, таж ти тоже комуніст!”. “Який я тобі комуніст!” — каже джура. На це відповідає комуніст: “Підожди — з тебе ще буде хороший комуніст”. — Дальшої розмови я не чув.

І так минали дні — минали ночі, аж одного дня увійшов до кімнати джура мого брата. Увійшов — розплакався, та нічого не промовив. Опісля виймив годинник, портфель брата та ще якісь дрібнички і сказав що має два прохання, а саме, щоб я дав йому щонебудь на пам’ятку по братові та щоб я його залишив при мені. Я відповів, що може мати усі речі тай що постараюся, щоб він зостався при мені, хоч мій джура також дуже добрий. І так я доробився двох джурів.

У міжчасі ми перегрупувалися, з 4-того гуцульського куреня зробилася 4-та сотня, а зі старшин зостався тільки підхорунжий Лісковацький. Прийшов наказ вирушити на протипольський фронт. Ми заїхали до Винярки на постій. Але двірєць був забитий транспортами, рампа переладована і ми мусіли чекати аж до наступного дня. День був соняшний, гарний, теплий, одним словом весна. Не було нічого до роботи, я передав команду підхорунжому і пішов пожитися до сонця в гайку, який ріс тут же за рейками. Я полежав, вигрівся на сонці та пішов у напрямі наших вагонів. Тут я побачив дуже схвильованого сотника Абеля, адьютанта отам. Шльоссера. Я підбіг до нього, а він побачивши мене сказав: “Бійся Бога! Біжи до вагонів! Там твої хлопці роззбрóїли артилеристів, схопили большевицького комісара, який забив Воевідку, та ведуть його поза вагони на розстріл! Як його заб’ють — то буде халепа!” Я побіг в тому напрямі, та нагло почув стріли і побачив, що вже запізно. І дійсно,

Лісковацький роззброїв наших артилеристів, які ескортували комісара, що забив Воевідку, а комісара вивів за рейки та розстріляв. Та на нещастя підхоружний крикнув на весь голос: “4-та сотня за мною!” Це були большевики, які там крутилися, хоч спершу не зорієнтувалися, про що йдеться. Коли я прибіг до вагонів, ціла сотня, як один, була вже у вагонах. Настала дуже прикра ситуація. У місті діє ЧЕКА, а на двірці є оба комісари: Затонський і, мабуть, Порайко. Наш поїзд у середині, а навколо большевицькі вагони, а на те усе над’їхала ще якась панцирка. Комісари зарядили великий мітинг. Яка була ціль того мітингу — ніяк не міг я зрозуміти. Було це вже добре з-полудня. Усе пішло на мітинг, тільки ми сидимо у вагонах. Як я пізніше довідався, ЧЕКА зажадала видачі коменданта 4-ої сотні, а от. Шльоссер ніби відповів, що очевидно видасть, якщо буде доказ, що це зробила 4-та сотня — бож ті, які це зробили, могли підшитися під 4-у сотню тим більше, що в околиці діє сильна партизанка. Доказом буде, якщо в сотні знайдуться відібрані від артилеристів шаблі та револьвери. Та нагло зробився великий рух та паніка, бо повідомлено, що сильний відділ партизан збирається напасти на двірець. А партизани в тих часах були ще великим пострахом для більшовиків. Я дістав від от. Шльоссера наказ вислати сильну патрулю та розвідати ситуацію. Патруля пішла, а я вже не боявся ревізії, хоча ми все ще були насторожені. Незабаром настала ніч. Хлопці десь роздобули дошки, ми вивагонувалися і опинилися в степу. А там рука ЧЕК-и вже не діє!

Коли я вже мав адвокатську канцелярію в Раві Руській, приїздив до мене ще колишній підхорунжий Лісковський та прохав, щоб я вписав його на листу кандидатів адвокатури, та я ще не мав до цього права. При тій нагоді ми згадали гірке минуле.

(Примітка: Цю подію описав хтось у “Червоній Калині”, але зовсім невірно. Коли п. Микитюк дістав літописи “Червоної Калини”, помістив цей опис у “Свободі” з 3-го травня 1960 р. і я доперва тоді довідався, що ту подію описала “Червона Калина”. Коли ж я побачився з п. Микитюком, я звернув йому увагу на той невірно описаний факт, він признав рацію, та обіцяв, що помістить спростування.)

Далі маширували в напрямку “нашої армії”. Були різні поголоски, раз ліпші, раз поганіші — а завжди гірка дійсність. Остаточо нас роззброєно. Пішла чутка, що стар-

шини і стрільці можуть голоситися до армії УНР. Я пішов до моїх “хлопців” та запитався, що вони думають робити, а вони заявили “ми ж дотепер виконували ваші накази, тож виконаємо і тепер”. Того роду відповідь мене сильно зворушила.

Та остаточно стрільців звільнено, а нас, старшин, відведено до табору полонених у Тухолі.

(Мою розвідку про Тухолю помістив п. Микитюк в “Українська Галицька Армія” Т. I, стор. 565-588, Вінніпег, 1958.)

Перемишль

У перших днях січня 1921-го року візвано нас чотирьох до канцелярії табору полонених у Тухолі. Тут нам заявили, що ми дістаємо безтермінову відпустку. Не є це звільнення, бо в разі потреби можуть нас кожної хвилини візвати з поворотом до табору. Ми одержали відповідні папери, прийшли до своїх бараків, за сьомої години спакували свої манатки та й пішли на двірець. Нас два їхали до Перемишля, а куди два інші — не пам'ятаю. А проте усі ми поїхали без жодних перешкод до Варшави. Там ми висіли і чекали на потяг до Кракова. Мій товариш десь на хвилину відійшов, а я zostався, щоб пильнувати наші наплечники. Я поставив наплечники коло ніг та оглядав цивільне життя. Яке ж було моє здивування, коли я оглянувся, а по наплечниках слід застиг. Мимоволі я мусів подивляти сприт злодія. З другої сторони я хотів би бачити його міну, коли він отворив наплечник, а там крім військової їдунки, склянки, та двох пар старої, зношеної, брудної білизни нічого більш не знайшов. Надійшов потяг до Кракова, і ми якось до нього втиснулися. Тепер тяжко уявити собі їзду потягом у тих часах. Надворі мороз, вагони брудні, неопалені, переважно з повибиваними вікнами, а на нас дрантивенькі плащі. Щастя, що народу як оселедців. Десь біля півночі ми доїхали до Кракова. Тут спритно через вікно ми вскочили до поїзду на Перемишль та примістилися угорі, на полиці призначеній на валізки. Ми лежали тихенько і нас не зауважили польські жовніри. Так ми доїхали до Перемишля біля 6-ої год. рано. Ми знову спритно перескочили через вікно. Та тоді наші товариші подорожі нас зауважили і залунав крик: Та то кабані! Бій, псякреф! Та ми замішалися між публіку і зникли. Я пішов

до капітульного будинку, де мешкав мій брат. Увійшов — та не знаю, куди обернутися: коридори, двері, а тож рано, не хотів докучати нікому, а тим більше будити. На щастя — надійшла якась сестра. Я її запитав, де мешкає о. канонік Богачевський. Вона подивилася на мене та — зовсім слушно — взяла мене за якогось волоцюгу, який ходить за “вспоможенем” і сказала, що о. мітрат у церкві, але то ще завчасно йому докучати. Сказала і пішла, а мешкання таки не показала. Та я якось покрутився сюди-туди і таки зайшов до мешкання. Брат був дійсно в церкві, а мама сама в хаті. Я увійшов, а мама, побачивши мене, заплакала. Коли я умився, перебрав білизну та прийшов на снідання, мама серед плачу оповіла мені вкоротці найважливіші новини. Отож, коли поляки увійшли до Перемишля, почалася страшна нагінка на українців. Вирішено створити Допомоговий Комітет для оборони ті всі боялися його очолити. Головою його став мій брат. Він узявся дуже совісно до діла, постійно і настирливо інтервенював, тож наразив поляків проти себе. Крім цього ще виринула справа метрик. Поляки жадали від наших людей змінити обряд, якщо хочуть дістати працю. Тож багато наших людей приходило до парафії по метрику. Паро-хом катедри був мій брат, наймолодший крилошанин. Він не давав метрик, а як хто настирливо домагався та авантурувався, то брат кликав двох дячків з дяківської школи і ті випроваджували геть такого петента. Це все в очах поляків перебрало міру, і вони брата арештували. Коли прийшли по нього і казали збиратися, мама пішла до скрині щось для нього вийняти. А мали ми таку ще старої дати скриню трьома штабами куту, на три замки, в якій містилося усе: одяг, постіль, білизна, полотна. Мама мабуть забула скриню замкнути. Вона стояла в останній кімнаті. І коли мама прийшла пізніше, скриня уже була майже порожня. І так — розповідала далше мама — Константина забрали, збили майже до неприємності і вивезли до концентраційного табору, опісля перевезли до другого, а доперва за стараннями Кир Йосафата Коциловського і на рішуче домагання Апостольського Нунція його звільнили. Але не виплачували йому платні з релігійного фонду. Дома остався тільки наймолодший брат, якраз тоді зложив він матуральний іспит. Щоб заробити гроші на прожиток, він набрав декілька лекцій. А що не мав ані доброго одягу, ані взуття — перестудився і так далі ходив по лекціях. Нарешті дістав обосторонне за-

палення легенів та остаточно помер. — Такі то новини розказала мама.

Та я поснідав і був такий перемучений, що зараз же положився до ліжка та заснув як камінь. Пробудився до перва тоді, як накривали до вечері. А було це якраз навечеріє Різдва Христового. І так якось зложилося, що в тому самому Перемишлі Навечеріє Різдва прощало мене в дорогу на війну і привітало мене з поворотом.

Усі три дні Різдва я відсвяткував по старому звичаю та вповні прийшов до себе. По Різдві мама мене якось прибрала і я пішов на поліцію зголоситися. Там мені сказали, що я маю голоситися щотижня та не вільно мені виїздити поза Перемишль, одним словом, я був конфінований у Перемишлі: Тож я мусів прилаштуватися до цивільного життя та шукати праці. Та це не була легка справа. Адвокатура ще тоді слабко просперувала та ніхто не потребував конципієнта. Змилувався наді мною д-р Загайкевич, хоча й він не потребував.

Поволі я почав увіходити в громадське життя. Хоча моя винагорода була дуже мізерна, половина платні секретарки, але все ж таки я мав можливість увійти у свій фах, зорієнтуватися, пригадати собі дещо та мав час повторяти предмети головню з другого іспиту. Не можна було легковажити і цього, бо все ж таки дещо “капнуло”. Спершу я ходив на дрібні процеси за зневагу т. зв. “писківки”. На щастя їх перепроваджував суддя Дмоховський, безперечно щирий українець. Він спершу хотів зорієнтуватися у справі, опісля старався допровадити до угоди, але сторона, що завинила, мала зложити якісь гроші на “добродійні цілі”. Крім того час до часу я ходив до суду, провіряв акти, робив відписи, ходив до ґрунтових книг і дуже хутко опанував, що було на потребу. Дружина д-ра Загайкевича була полькою і то краков'янкою, тож я мав тиху надію, що при її допомозі з мене здіймуть конфінування та я буду мати можливість свобідно жити.

У тому часі вже вповні пульсувало в Перемишлі наше громадське життя. Відбувалися різного роду сходи, наради, збори, збірки, як також і товариське життя, головню по приватних домах. І я мав можливість увійти в те життя, хоча поки я розглянувся, минув добрий шмат часу. Мушу признати, що на загал люди були ідейні і старалися щиро працювати.

Але я ніяк не міг збагнути і досі ще не знаю причини, чому деяка частина нашої інтелігенції вела неперепірливу та несмачну кампанію проти Кир Йосафата Коциловського. А прецінь не було жодного сумніву, що він був дуже культурною людиною та щирим патріотом. А що мій брат станув беззастережно по стороні Кир Йосафата, тож йому попа-лося. Атакували Єпископа також і в пресі. Та цю справу ви-яснить історія, бо я не маю даних. Пам'ятаю тільки, що мене дуже вразило, коли я ще в самих початках мого побуту був на Архирейській Службі Божій і в часі проповіді увійшов один з наших великих світських діячів та остентаційно, на весь голос сказав: "Що той бородач говорить?" Відтоді я почав критично дивитися на події в нашому громадян-ському житті.

Мушу тут ще згадати одну релігійно-патріотичну спе-ціальність Перемишля, а саме: щорічний процесійний похід на цвинтар поляглих у Пикуличах. У тому поході-процесії брав участь цілий Перемишль, а то й околиця. Люди несли хрести, хоругви та безліч вінців. Між ними були й тернові вінці, але поліція забороняла їх нести і відбирала. І це вже належало до традиції, що наші люди несли тернові вінці, а поліція їх відбирала. Парохом катедри був мій брат, тож і це було однією із причин, що поляки завзялися на нього і вже в 1924-му році позбулися його зі свого "царства".

У Перемишлі мав свій дімок емеритований полковник австрійської армії, Шафранський, із дружиною. Вони були бездітні, а дуже товариські. Я пізнався з ними і радо ходив до них на гутірку. Полковника цікавили події з війни, голов-но в Україні, мене ж знову відносили в Перемишлі, тож роз-мова була жива. А до Шафранських інколи заходив Кир Йосафат Коциловський. Була це людина високо освічена та європейської культури, тож наші розмови були дуже ожив-лені і надзвичайно цікаві. Тут мушу зауважити, що Кир Йосафат ніколи не згадував про кампанію, яку вели проти нього деякі люди з нашої інтелігенції і на цю тему ми ніколи не говорили. Коли ж було гарно надворі, ми ходили на про-ходи, бо пок. Кир Йосафат любив ходити і то досить далеко. Звичайно ми ішли на замок, бо там був найліпший терен на проходи. І так одного разу під час проходу наша розмова зійшла на комунізм, який тоді приходив до сили та викликав загальне заінтересування. У часі розмови я зауважив, що комунізм є надто абстрактною та нежиттєвою ідеєю, тож

не може довго вдержатися при житті. Тоді Кир Йосафат пристанув, немов призадумався та сказав: “А я вам кажу, що комунізм перейде по цілому світі і тоді доперва заломиться”. Очевидно, я не можу дослівно подати тієї розмови, але зміст її добре пам’ятаю. І коли в пізніших літах я обсервував, що діється у світі, мусів з подивом признати, як глибоко умів пок. Кир Йосафат аналізувати розвій подій у світі.

По виїзді з Перемишля я зачував, що одного року “опозиція” вирішила звільнитися з опіки Церкви, та самостійно влаштувати похід на цвинтар у Пикуличах. Внесено подання про дозвіл на похід, але староство категорично його відкинуло. Тоді опозиціонери звернулися до мого брата, який відповів, що справа дещо неприємна, але церква не є в’язана тим, що роблять світські організації і процесійний похід відбудеться, як звичайно.

“Тимчасовий” побут в Перемишлі мені остаточно докучив. Я вже собі повторив усе, що найважливіше з правничих наук, набрав дещо практики та орієнтувався в судових справах, тож забажав стати на власні ноги. Коли ж старання про звільнення з конфінування не дали жодного успіху, я вирішив зірвати з легальщиною і поїхати в світ і шукати долі. Що ж остаточно — думаю собі — мені може статися. В найгіршому випадку завернуть та посаджу якийсь час у в’язниці! Немає ради.

І в липні я зібрав свої манатки у вузол та поїхав до свого вуйка, о. Наконечного, до Лдзіного, повіт Калуш.

Рожнітів

Приїхав я до вуйка. Відпочив, та все ж таки довелося від залізничної стації дибати пішки яких 10 км., ми поговорили і я розповів про ціль мого приїзду. На це мій вуйко сказав, що дуже добре складається, бо якраз д-р Курбас, адвокат в Рожнітові, пошукує конципієнта. І ми не гаяли часу, але зараз же наступного дня, у п’ятницю по полудні сіли на візок та поїхали до Рожнітова. Зайшли ми до д-ра Курбаса, вуйко мене зарекомендував та пішов до міста по якісь орудки, а ми засіли до розмови. Д-р Курбас в розмові мене непомітно, але досить основно переіспитував та заявив, що може мене зараз прийняти. А що він наступного дня, в суботу, мусів виїхати до Стрия, тож дав мені акти справи,

у якій треба було внести касацію до найвищого суду та акти ґрунтового процесу, в якому призначено розправу на по-неділок, год. 8-а рано. Він просив, щоб я перестудіював акти та написав проєкт касації, а також підготував відповідь на позов у ґрунтовому процесі. У суботу я пішов до суду, переглянув акти в справі до касації, переглянув книги ґрун-тові, а по полудні сів до праці і вже увечорі мав готовий проєкт касації, а також нотатки до ґрунтового процесу. Увечорі повернувся д-р Курбас і ми ще обговорили справу касації (а може то була апеляція, уже собі докладно не при-гадую) та процесових заміток. У понеділок ми пішли до суду, д-р Курбас представив мене суддям, адвокатам та уря-довцям і сів собі збоку. Цивільні процеси провадив сам на-чальник. Був це спольщений русин, але на загал людина ще непогана. Він призначав усі справи на 8-у год. рано, прихо-див точно, викликав справи і казав писати нотатки, а сам ішов на снідання. Опісля приходив і провадив розправи. Мав доброго протоколянта, який писав надзвичайно швидко. Коли прийшла моя черга, я подиктував замітки, Курбас ви-слухав та сказав: “То мене вже тут не треба” і пішов. Опісля вже дуже рідко приходив на розправи до суду, а на розправи майже завжди ходив я.

Адвокат Курбас був досить дивною людиною. В дійсно-сті до адвокатури він зовсім не надавався. Канцелярією за-ймався тільки з конечності. Був музиком, співаком та доб-рим актором — якщо не помиляюся — він був стрічним братом знаного Леся Курбаса. Його сфера зацікавлень була дуже різнородна. Інколи давав виставки для дітей і то в своїй хаті, бо іншої залі не було. І з мене пробував зробити актора, та по першій пробі занехав той намір. Пізньою осінню купував соломку та зимою шив улії для своєї пасіки (мав кілька пнів). Коли купив дерево на опал на зиму, то роздобувши якісь математичні підручники обчислював його об’єм, щоб переконатися, чи підприємець його не ошукав. Був дуже вдоволений, коли виявилось, що він зовсім добре обчислював об’єм. Літом займався “фахово” городом. То зно-ву інтересували його нові музичні напрямки. Жінка д-ра Курбаса була з дому Яцковська: Мали одну доньку і та мо-лодо померла на шкарлятину. Пароходом був о. Яцковський, людина вже старша, та досить нерушлива. Був ще в Рожні-тові суддя Дудикевич, русин, та він поза судом з ніким не жив та ніде не бував. Був ще один урядовець зі скарбового

Уряду — от і вся інтелігенція місточка, очевидно українська. Міщан зовсім не було, були тільки темні та затуркані селяни, які мешкали поза містом та мали дрібні господарства. Крім того місто було в цілості жидівське.

Села судової округи були положені в горах, а населення може й добре та дуже темне і сиділо в кишенях жидів, що поділилися “сферами впливів” і жоден не важився увійти в район другого. Працю над селянством треба було розпочинати від основ. До того в районі у великому селі Цінева жив загально знаний москвофіл, о. Сойка, віцемаршалок повітової Ради. Був ще другий парох москвофіл, інші священники були добрі, свідомі українці та на загал активні. Отож парохом села Рівня, біля Рожнітова, був о. Паліїв, батько загально відомих Дмитра і Цьопи Паліїв, у Чертежі був о. Бабій, дуже активний та діяльний (за свого першого побуту більшовики вивезли його, його дружину і 5 синів, та слід за ними загинув. Врятувався тільки один син, який є тепер лікарем біля Нового Йорку). Учителі були дуже стероризовані.

Там то я розпочав свою в дійсності першу адвокатську кар’єру. Я винаймив кімнатку в якоїсь старенької бабуні за містом. Вікна тієї кімнати виходили на досить великий, але запущений город. Винагорода моя була досить слабка, зокрема в часі інфляції, бувало таке, що інколи увечорі я натер бульби та насмажив на кухні і то без товщу і така була моя вечеря. Давав також лекції донці пароха і мав за те вечерю. Та все ж таки пощастило купити трохи білизни та перше цивільне убрання. Дешевеньке воно було і дрантивеньке, але таки краще від військового.

У літі я спав при відчиненому вікні і спросоння відчув наче б хтось увійшов до моєї кімнатки. Та я тим не переймався, “голий розбою не боїться”. Дперва коли я пробудився та встав, зауважив на ліжку карточку паперу з якимсь дорученням УВО. Я прочитав (змісту вже собі ніяк не пригадую), але що вже була пізня година, я вложив карточку до портфелю, хутко зібрався, пішов до канцелярії, забрав акти та пішов до суду. Суд був положений на горбочку, біля лісу, далеко за містом і до нього треба було перейти вуличками та через цілий ринок. По розправах я вертався до канцелярії та ішов через ринок. А тут насупроти мене ідуть три жандарми. Коли ми були вже близько, один із них звернувся до мене зі словами: “Прошу о легітимацію”.

На це відізався другий: “Я того пана знаю!” Але той заявив: “Тепер я маю службу і прошу о легітимацію!” І так усі три станули напротив мене. Я сягнув по портфель і доперва тоді усвідомив собі, що там є моя записка. Тож мені зробилося трохи ніяково, та на щастя вони стояли напроти мене, я шукаючи за легітимацією, непомітно всунув записку, а вийняв легітимацію та показав. Жандарм поглянув, подякував і вони відійшли, а моя душа повернулася на своє місце. Та це мене навчило бути обережним, бо то не жарт!

Одного разу прийшов до мене молодий Яцковський та сказав, що він мусить спалити польський костел і прохав ради, як би це зробити. Чи він дістав такий наказ — чи задумав зробити це з власного почину — я не питався. Але сказав, що це дуже важко зробити. Костел мурований, а довкола травник. Тож підпалити знадвору майже неможливо. Якщо ж би він увійшов до середини, то це ж занадто впало б в очі. Та — найважливіше — авт тоді ще не було, і коли б він купував бензину, то і це впало б в очі. При цьому ми почали розмову про доцільність такої акції. Він пішов би на довгі літа до вязниці, а чи не ліпше закінчити студії, зайняти якусь позицію та присвятити свої сили суспільній праці. Він по довшій призадумі признав мені рацію і занехав той намір. Натомість присвятив себе праці над усвідомленням селян.

Десь пізно на весну наступного року мого побуту в Рожнітові сказав д-р Курбас: “Знаєте ще! Закладаємо кооперативу! Я відповів: “Дуже добре, але де?” Він на те: “Побачите”. Його канцелярія і мешкання містилися в церковному домі біля гостинця. Була це звичайна селянська хата, переділена сінями надвоє. По обох сторонах сіней були кімнати. По одній стороні канцелярія та почекальня, по другій мешкання. Сіни посередині тягнулися від одного кінця до другого. Невдовзі по тій розмові я побачив, що мій шеф закупив дошки, перегородив сіни від гори до долини, зробив віконце і прилавок, полагодив формальности і кооператива готова! Тоді поїхав до Стрия і привіз якісь товари, між іншим і сіль чи може цукор — вже собі не пригадую, досить, що товар, на який був попит і кооператива пішла в рух від вчасного ранку до пізнього вечора. За прилавком сидів завжди мій шеф, а тільки виїмково я.

І так непомітно, тихо, без розголосу пішла праця. Яке ж було моє здивування, коли по упливі 12 літ після виїзду я

знову переїздив через Рожнітів і побачив районну молочно-молочарню, дуже гарний та модерний будинок, та філію Повітового Союзу Кооператив. І я собі тоді подумав, яка то могутня сила в народі, якщо її пробудити, належно зорганізувати та спрямувати на правильну путь.

Як я вже згадав, в Рожнітові майже не було товариського життя. Час до часу був я в о. Яцковського на вечері. Інколи я ходив до вуйка, до Лдзіного, а також їздив до о. Бабія до Чертежу.

Одного зимового вечора я вибрався до Лдзіного. Був добрий мороз, скрипіло під ногами, я ішов добрим кроком гостинцем до Рівні, яких 5 км. По обох боках гостинця були досить глибокі рови наповнені водою, бо то був мочаруватий терен. Вода по рових сильно замерзла, немов широка доріжка з льоду. Час до часу щось за ровом шелестіло, та я нічого не завважив. Була ясна, зимова ніч, тож я ішов спокійно далі. Коли я доходив до села Рівня, почув на дорозі сильні крики та стукіт. Я підбіг і побачив сани повні цегли, а на санях сиділи два хлопці, вони кричали і кидали цеглами. Я запитав, що ж властиво діється. Вони сказали, що перед самим селом, коли кінчався рів, перебіг дорогу вовк, тож вони нарobili крику, щоб люди почули та кидали цеглами, щоб вовка прогнати. Виявилось, що той шелест, який я чув, викликував якраз вовк, що мене супроводив. Моїм щастям було те, що вовк боїться іти на лід — як мені сказав мій вуйко, старий досвідчений ловець.

В моїм повіті було село Чертеж. Там був парохом о. Володимир Бабій, дуже ідейний та активний суспільний діяч. Філія Повітового Союзу Кооператив і Молочарня в Рожнітові — це ті ділянки, в яких було багато його жертвовної праці. Я часто заїздив до нього. Перший раз я приїхав зимою, невдовзі по Різдіві. Він прислав по мене коні, бараницю та кожух, тож їхалося дуже добре. Село було положене високо, в лісах і вже межувало з колишнім австро-угорським кордоном. Околиця чудова, повітря чистеньке. Приходство лежало на полонині і мало чудовий вид на околицю. О. Бабій, будучи ще в гімназії, часто перебував у нас, як студент також в часі вакацій заїздив до нас, тож мені було приємно його відвідати. Коли зимовою порою вперше я заїхав до нього я почув, як він запитав сторожа: "Василю! ви позамикали вже псів у stodолі?" Я зі здивуванням запитав: "Влодку! Якто — на ніч замикаєте псів? Таж власне

вночі вони повинні пильнувати господарство!" А він мені на це: "Не знаєш тутешніх обставин! Тут вовки вночі пильнують обійстя! Якщо би ми залишили наніч псів на дворі, то вовки їх напевно пороздирали б. Тож ми псів на ніч замикаємо в stodолі". Якраз тому до Чертежа можна було їхати тільки вдень. Боже борони, їхати туди вночі. Неминуча смерть!

Так то пройшло-проминуло 2 роки. Я вже був уповні рутинованим конципієнтом. Та Рожнітів був замалий та занадто бідний повіт, щоб з ним можна було зв'язувати мою будучність. Також було б дуже нельояльно відкривати адвокатську канцелярію в місцевості, де д-р Курбас мав канцелярію. Тож і платня була замала, а він не міг більше заплатити. Тож я подякував д-рові Курбасові за науку та за хліб і сіль та й пішов у світ "доленьки шукати".

Мій товариш Тритяк, який працював у Судовій Вишні, сказав мені, що д-р Гайдучок пошукує конципієнта, як можливо "цивіліста". Я поїхав туди. Та по пробних шости тижнях я побачив, що там умовини ще слабші як в Рожнітові, тож ми розійшлися тихо-мирно. У залізниці Львів - Перемишль випадково зустрів я д-ра Кіцулу, добре знайомого з УГА. Слово по слову і я довідався, що він їде відкривати свою канцелярію. Коли ж я йому сказав, що шукаю праці, він відповів: "Якраз складається дуже добре. Я виїхав від адвоката Ріпецького в Сокалі і він дуже потребує конципієнта. У нього тепер копальня золота. Там праці на двох. Гони до нього і покличся на мене. Там заробиш гроші, але мусиш сильно працювати".

Я дуже врадувався тією пропозицією чи порадою, зараз же спакувався і поїхав у Сокаль.

Сокаль

І ось я вже в Сокалі. З двірця до міста 3 км. Іду і мимоволі насувається пісня: "Де ми будем нічку ночувати, хто нам буде постіль слати!" Минув міст на Бузі і увійшов у місто. Сумно на душі. Люди ідуть, вітаються, жартують, розмовляють, а я як чужинець дивлюсь тужливим оком. Запитав, де канцелярія адв. Ріпецького, мені сказали іти головною дорогою, тож я іду. Аж тут — очам своїм не вірю: напроти мене іде сотн. артилерії УГА, Цап'як. Він пізнав

мене, ми щиренько привіталися, я довідався, що він суддею в Сокалі. Коли ж почув, що іду до адв. Ріпецького, сказав, що мене відпровадить і порекомендує. І так ми зайшли до д-ра Ріпецького і до п'яти хвилин я вже став його конципієнтом. Винагорода була одна третина з контрактів і то усіх, половина з комісій, крім того невеличка платня. Та з огляду на інфляцію, та платня мінялася і в дійсності була тільки додатком до винагороди. Коли ж зважити, що тоді були контракти по 30—50 долярів, тож моя третина представляла поважну позицію. Добрий дохід давали і комісії, на які я постійно їздив. Тож я хутко станув на ноги та пристосувався. Та праця була понад сили. Добре сказав мені д-р Кіцула, що треба буде добре працювати. Д-р Ріпецький мав мало що не половину всіх справ, які мали інші адвокати. Бували дні, в яких я мав яких 20 розправ, а д-р Ріпецький не міг ні на хвилину вийти з канцелярії. Працювали ми від год. 7-ої рано до 8-ої, а то і до 10-ої вечора. Звичайно увечорі ми замикали канцелярію, і я диктував, а д-р Ріпецький, що перфектно писав на машині, писав позви, апеляції тощо. Щастям було те, що в канцелярії був дуже добрий робітник, колишній урядовець ґрунтових книг, якого поляки не хотіли прийняти до праці. Він добре визнавався на ґрунтових книгах і судових актах. Це була велика поміч. Все таки праця була понад силу. Я прохав д-ра Ріпецького, щоб узяв ще одного конципієнта — а було їх подостатком — прохала його і його дружина, бож він ніколи не мав часу вийти з нею і дітьми на прохід, не кажучи вже про виїзд, але всі наші прохання нічого не помагали. А я ще хотів і забавитися і дещо суспільно працювати, тож ніяк не мав часу трохи відпочити. Отже я був завжди крайно змучений і невиспаний. Вкінці я був змушений йому виповісти. При тому я незручно висловився: “Ви, пане меценасе, дістанете сухоти, то принайменше будете знати за що, але за яку ідею я маю їх діставати?” Він мене переконував, щоб я зостався, але я був занадто перемучений і рішився виїхати. По яких двох тижнях мого побуту в Перемишлі, коли вже добре відпочив, я дістав депешу від д-ра Ріпецького, щоб я конче приїхав хоч на якийсь час, бо назбиралося багато праці та комісій, нема іншого конципієнта. І я поїхав. Працював дуже тяжко, але і добре заробив — це правда. По трьох місяцях зголосився д-р Л. Горбачевський. Та я — як то кажуть — вимовив у злу годину. Невдовзі потім д-р Ріпецький дійсно дістав сухоти і то дуже

погані. Почав лікуватися, навіть поїхав до Швейцарії, опісля ще до якогось лічного заведення, та це вже не допомгло. По році повернувся і незабаром і помер. Тоді і його канцелярія дуже підупала. По його смерті канцелярію перебрав його брат д-р Степан, який приїхав із Чехії.

У міжчасі переніс свою канцелярію з Белза до Сокаля адвокат д-р Богдан Чайківський, син відомого адвоката та письменника д-ра Андрія Чайківського. Він звернувся до мене, щоб я прийшов на працю в його канцелярії. І я згодився. Щоправда, я заробляв може половину того, що раніш в д-ра Ріпецького, та за те мав час дещо прочитати та присвятитися громадській праці.

І знову мушу зауважити, що д-р Чайківський не надався до адвокатури. Була це людина інтелігентна, високоосвічена та культурна, але його інтересувала наука, музика, спів — а канцелярією інтересувався тільки в крайній конечності. Оповідали, що в Белзі він прямо утікав від клієнтів, тож не диво, що його канцелярія була дуже слаба. Для характеристики його заінтересування канцелярією подам ось такий вимовний образок: коли я був у суді на розправах, а прийшов клієнт, то він — по своєму звичаю питав “що там батеньку скажете?” Коли ж клієнт відповів, “я вже зачекаю на самого пана”, то мій шеф казав: “Добре, добре! Я сподіюся, що він хутко прийде та полагодить”. Натомість потрапив спровадити одного із бандуристів, який пересидів у нього довший час та продав йому бандуру, за яку д-р Чайківський заплатив 10 дол. — на ті часи дуже великі гроші.

До д-ра Чайківського заїхав одного разу його брат, Микола, дуже товариський, життєрадісний, веселий чоловік. Мав чудовий підхід до дітей і діти дуже радо перебували в його товаристві. При тому високоідейний і за ту ідейність заплатив життям.

Один раз за моїх часів приїздив і д-р Андрій Чайківський. Він був недовго і тримався високо. Зачував я, що моему шефові робив сильні викиди, що він зовсім не визнається в канцелярії, у її справах і рахунках, то мій шеф обстоював, що канцелярія просперує добре, а щождо рахунків, він зовсім спокійний та має повне довір'я до мене. Це тепер можу з чистою совістю сказати, що мав повну рацію і не завівся на мені.

Коли я прийшов до адв. Чайківського, появився на ширшій суспільній арені п. Кохан. Був це справник кооперативи

в селі Тудорковичі. Мав народну освіту, але був інтелігентний, начитаний, мав бистрий розум і презентувався на загал дуже гарно. Зокрема д-р Чайківський був ним захоплений і розмовляв з ним часто і довго. В Сокалі п. Кохан мав можливість поширити та поглибити своє знання. Інколи він навіть ночував у моїй “кавалерці”. Д-р Чайківський допоміг п. Коханові в його політичній кар’єрі, він дістався до нашої політичної Централі, де його іменовано політичним організатором повіту. Мав він жінку і двоє дітей. Та коли вирінував на ширшу політичну арену, занедбав і жінку і діти, він був пристійний, тож не забракнуло йому “афер”. Та коли він пішов до Централі, я стратив його зовсім з очей.

Так виглядала моя особиста та фахова кар’єра в Сокалі. Тепер я хотів би сказати дещо про громадянську та товариську сторінку мого життя.

**
*

Місто відзначалося від інших міст тим, що було багато чистіше, а передусім мало ще наших міщан. Мали вони свій одяг. Один з них, Семенюк, удержався в самому центрі міста, біля церкви. Носив ще довгу капоту і мав хату біля церкви. Була це звичайна хата, сінями переділена на дві половини, а по обох сторонах сіней були кімнати. Коли д-р Горбачевський спровадив свою дружину з України, а я оженився, то ми спільно винаймали цю хату (Семенюк мав ще другу), а в сінях урядили спільну кухню. Тоді було дуже важко дістати мешкання, дві кімнати і кухню. Та ми зі спільною кухнею прожили тихо і мирно яких три роки. Було в Сокалі багато нашої інтелігенції, як судді Цапак та Грабовенський — оба сотники артилерії УГА та суддя Білинський, були учителі гімназії: Шах, Бутринський, Гамерський і пр., були учителі вчительської семінарії як Гудим, були урядовці із скарбового Уряду, як також Повітового Союзу Кооператив, Просвіти та інші, яких я вже собі не пригадую. Гордістю Сокаля була його церква. Мурована, імпозантна, положена в центрі міста, на горбочку. Будував її ще о. мітрат Левицький, який мав спеціальний дар добувати фонди. Малювали церкву П. Холодний і Мигалевський, викінчував розмалювання П. Ковжун.

Були в Сокалі історичні пам’ятки. Була церковця збудована в формі мохамеданського мінарета, на горі був півмісяць, над ним хрест. Відбитку тієї церковці можна ще знайти

в журналі "Вашінгтон Пост" з 1 грудня 1974 і то поміж т. зв. каміксами. По другому боці Буга був польський монастир, котрий буцімто облягав Хмельницький, хоча історія виказує, що це не був сам Хмельницький, тільки якийсь його загін. Ще зовсім добре зберігалися і оборонні вали Сокаля, по яких я ще ходив. Кажуть, що на них стояв хрест, та за моїх часів уже його не було. Були в околиці ще й інші пам'ятки, та я не мав часу ними займатися, хоча сьогодні широко шкодую, що занедбав таку важливу справу. Ріка Буг була глибока і мала гарну пляжу. Була вона тиха та спокійна, але дуже зрадлива і досить часто виривала свої жертви.

Коли я вперше прийшов до Сокаля, там уже вповні пульсувало життя. Якщо собі добре пригадую, то незабаром по моїм приїзді відбувалася забава, в якій я взяв участь. Розпочиналася лянсієром (чи кадрилем), а перше "карре" творили члени УГА, а саме судді Цап'як і Грабовенський, сотники артилерії, піхота, а четвертого вже собі не пригадую. Мушу зауважити, що тоді ще відбувалися забави за "старим стилем". Ще гуляли лянсієра, кадриля, коломийки і вальця. Не було столиків і домовлених пар. Бавилися усі. А обов'язком Комітету було уважати, щоб жодна з дівчат не "петрушкувала". Коли якась дівчина не бавилася, чулася самотня, то Комітет посилав там "резерву" і такий резервіст мав обов'язок з нею погуляти та й якийсь час її забавляти. Пригадую собі одного такого "резервіста" — був ним Ів. Вітик. Виповнивши свою "місію", він звичайно вертався до нас зі словами: "Алемся намучив! Здавалося, що я тягав копицю сіна чи крутив жорна". Коли ми при забавах, то мушу ще зауважити, що обов'язував темний одяг, як також культурна поведінка. І коли одного разу один з гостей, адвокатський конципієнт (жид) трохи підпив і почав невідповідно поводитися, то члени Комітету його усунули і то так непомітно, що публіка зовсім того не завважила.

Коли ми говоримо про забави, то мушу тут згадати і про БЕСІДУ. Довгий час я її очолював. Сходини на Бесіді відбувалися — якщо не помиляюся — раз у тиждень. А були це часи, коли наша суспільність ще не була розполітикована та розбита на атоми, коли ще цементувала її згадка недавніх днів слави та волі, як також і віра, що ті дні повернуться знову. Відбувалися інколи реферати, як також і гарячі дискусії, та вони не виходили поза межі, визначені культурою і не доводили до розбиття, не говорячи вже про взаємоне-

навість. Відбувалися ще товариські забави, як також і виставки-одноактівки. Мала Бесіда тоді двох першокласних акторів, про котрих ніхто не сказав би, що це аматори, покійні вже П. Стефанишин та В. Звадюк. Не можна заперечити, що інколи грали в карти, та це була невинна гра на мінімальні ставки.

Також міщани мали своє Міщанське Касино. Я очолював його довший час. І там відбувалися реферати, сходини та товариські забави. На тих рефератах, сходинах та забавах була і місцева інтелігенція. Безперечно, і в Бесіді і в Міщанським Касині бували сплітки, без того ніде не обійдеться, та вони ніколи не доводили до якихось поважніших наслідків.

Велику і дуже позитивну роль відіграло Т-во "Січ" та повітова січова команда. І одну і другу я очолював довгий час. Членами були завзятуші січовики, дійсно ідейна молодь, а при тому і дуже добрі парафіяни нашої церкви. З тими січовиками та січовичками я робив сходини та вправи майже щотижня. Коли надворі було тепло та гарно, ми ходили на вправи до міського ліска, званого Валявка, яких три кілометри від міста. Там ми робили справжні вправи, розстрільні, патрулі, підходи і т. п., як також бігали, скакали та робили гімнастичні вправи. Це дуже подобалося молоді, вона дуже радо ходила на сходини і була здисциплінована. Також на сходиних ми мали різного роду відчити та обговорювали актуальні справи, якими молодь інтересувалася.

Як повітовий комендант Січей, я теж їздив із моїм осаулом на перевірку місцевих Товариств. І ще донині стоїть перед моїми очима той момент, коли я приїхав на перевірку до одного із свідомих сіл (чи не Спасова?); там був комендантом бувший підстаршина УГА. З моїм приїздом хлопці, один в одного дібрані, росли як дубчаки, стрункі, зробили вправи та вдарили ногами, аж земля застогнала. Серце радувалося — було на що подивитися. Ми всі були повні сили, віри та надії. Опісля ми зробили разом спільні сходини. Як тоді (так і тепер), я не любив пишномовних, шумних, напушистих промов. Безпосередньо, коротко і ядерно ми обговорювали різні справи як січові, так і загальні, побавилися, пожартували та досить пізнім вечором виїхали домів. У 1930-му році я вже відкрив свою канцелярію в Раві Руській та виїхав із Сокаля. Яка була дальша доля Товариств "Січ" вже не знаю, бо, правду кажучи, уже мав повно праці в Раві Руській.

Академії тоді не влаштовувано, бо до них ставлено вимоги, що переходили сили Сокаля. Натомість урядовано повітові імпрези для відзначення тієї чи іншої події. І так пригадую собі одну з таких імпрез, призначену пам'яті Івана Франка. На приватній площі в середині міста священники відслужили молебен, опісля вирушив святочний похід, чвірками чи шістками. Скільки було народу — точно ніхто не знав — обчисляли на 6—8 тисяч. Похід займав 2—3 км. ішов до моста на ріці Буг, опісля скрутив на право на вигін над Бугом і там розв'язався. Пригадую собі, що на день чи два перед походом мені дали знати, що поляки із села Поториця (під Сокалем) наміряють прийти до Сокаля та спровокувати бійку, щоб поліція могла інтервенювати та розв'язати похід. Того ж самого дня я повідомив "Січі", щоб хлопці явилися та ішли не в поході, але по обох сторонах уздовж походу і всякі проби "непорозуміння" непомітно, але рішуче ліквідували. Та поляки не зважилися на провокацію і все відбулося в повному порядку. Тільки священники, а властиво декан мали деякі неприємності за відправлення молебня, але і тут закінчилося усе добре.

У тих часах ще дуже радо влаштовувано різного роду фестини. Такі фестини мали вже свою традиційну програму, а саме перегони в мішках, колесо щастя, биття горшків, вороження і т. д. Тільки один раз прийшла зовсім нова, цікава і несподівана точка на нашому фестині. А саме: поручник кавалерії інж. М. Ковальський піддав думку, щоб влаштувати показ битви татар з козаками та зобов'язався ту точку підготувати та випровадити. І дійсно він зібрав досить гарну групу хлопців на конях, робив з ними скомпліковані вправи, узброїв їх свого роду списками і вивів справжню битву. Публіка зайняла місця на горі і то досить високій, а в долині по обох сторонах гори заховалися козаки і татари. На даний знак вороги вирушили із списками в атаку. Вид був дійсно небуденний, публіка захоплена, далися чути оклики "гурра" і почався бій. Та деякі хлопці мабуть трохи заповажно потрактували справу і не обійшлося без кількох гудзів, але на загал імпреза була вдатна, і публіка, а то й виконавці були дуже вдоволені. В Сокалі діяв також Українбанк "Добробут". Він не проявив ширшої діяльності, але все ж таки міг оплатити окремого урядовця. Душею його був д-р Демчук, який опісля відкрив адвокатську канцелярію в Сокалі. Я також був членом Дирекції, але вирішне слово мав д-р Демчук.

Та мушу ствердити, що ми обидва дуже гарно співпрацювали і між нами не було непорозумінь. Дперва тоді, коли він уже “мав того досить” — я перебрав керму в банку. Та не надовго.

Д-р Демчук був цікавою людиною. Він був “радикал” і коли дістав доручення з партії зробити в якомусь селі збори, він зовсім льояльно збори зорганізував, гарно говорив, а опісля заходив до місцевого священика на чай та розмову.

Була в Сокалі і “Рідна Школа”. І в ній я був якийсь час головою. Та вона в дійсності не проявляла жодної діяльності, а обмежувалася до збирання вкладок у повіті та в місті. При кінці мого побуту в Сокалі, громадянство вирішило побудувати в Сокалі величний “Народний Дім” і почалися по повіті збірки на ту ціль. Щоб легше було переводити збірку, закуплено коника і візок та збірщик їздив від села до села. Та візок був дрантивенький і в одному селі поломався. Тоді збірщик залишив візок до направи, а сам імпровізував сідло, сів на коня та поїхав у сусіднє село. Та він не був з фаху кавалеристом і коли доїхав до села, то вже ледве зліз із коня. Опісля ще два дні не міг ходити.

Мав Сокаль і свою “гонорову справу”. А саме: один з адвокатів, д-р Р. С., ужив кілька нетактовних та зневажливих слів на адресу другого д-р Ч. Б. Цей почувся тими словами вражений, а то тим більше, що не дав до цього причини. А що образливі слова сказано у приявності більшого числа осіб, тож зневажений зробив з того “гонорову справу”. На секундантив попрохав мене і суддю Грабовенського. Алеж він зробив це досить пізно і ще перед полуднем треба було зажадати сатисфакції. Тож прямо зі суду прибіг я до хати, щоб відповідно перебратися. Та застав хату замкненою, бо мої господарі пішли на ринок по орудки і там забарилися. Якось мені вдалося відчинити вікно і я уліз до хати та перебрався. Але замкнути вікно вже ніяк не міг. Саме тоді переходив пішником інж. Б. Ковальський. Я попрохав його, щоб він на часочок припильнував хату, бо я вже не маю часу. Він радо погодився. Коли ж мої прийшли, він представився та з таємничою міною заявив, що передає хату ненарушеною, бо я несподівано і то в дуже важній справі мусів вийти і прохав його зайнятися на часок хатою. Очевидно — це заінтригувало моїх, але він не міг нічого конкретного сказати.

Секундантами другої сторони був д-р Демчук і — якщо не помиляюся — суддя Цапак. З метою обговорення справи ми сходилися в хаті судді Грабовенського, бо він мав найгарніше мешкання. Та в тому часі поєдинок вже вийшов з моди, а то тим більше, що сили були нерівні. Ми сходилися декілька разів, щоб знайти відповідну розв'язку тієї справи. Остаточно вдалося її знайти — та яку саме, тепер уже собі ніяк не пригадую.

Одного разу стрінув мене “випадково” комісар поліції і так в розмові натякнув, що він також з походження українець, дуже радо пізнав би українців і йому було би приємно, якщо б ми його запросили на нашу забаву, він дуже любить бавитися у приємному товаристві. Іншим разом запитав мене, чи я не мав би охоти поїхати до Гдині та оглянути її, там дуже гарно. Не можу пригадати вже собі тих усіх розмов. Я йому відповідав загально, що я ще новик, не визнаюся у відносинах.

Що він мав на цілі — я ще й досі не можу зрозуміти, бож його тактика була надто наївна, щоб на неї можна було зловитися.

Ще мушу згадати і про двох чужинців, а саме:

Суддя М о с с о ч и. Дуже цікава людина. Мрійник, співак, артист — найліпший артист між судьями і найліпший суддя між артистами, — як людина дуже шляхетний. У всіх процесах він усіма силами старався допровадити до згоди. Зокрема ту засаду стосував у процесах між найближчою ріднею: батьками і дітьми (наприклад, про віно), братами чи сестрами і т. п. Коли побачив, що котрась зі сторін дуже непоступлива, то звертався до неї: “Щож ти хочеш? Щоб я твого тата чи маму, брата чи сестру повісив? Чи зруйнував? Приватно він казав, що в таких справах вирок не розв'яже проблеми, а навпаки — тільки ще завогнить. І мав рацію. Тому він, коли зорієнтувався в справі, радив, промовляв, переконував, доки не дійшло до угоди. Тоді він ставав і казав: “Ну! То подайте собі руки! Чи поцілуй тата чи маму в руку!” І був дуже вдоволений.

Лікар Ш м і д е р. Був це жид — але член УГА. Працюючи у д-ра Ріпецького, я іноді відчував, що мої груди не в порядку. Тож остаточно я вибрався до Львова до д-р Прийми, який мав рентгенівський апарат. Він мене пересвітлив, сумлінно оглянув та заявив, що у мене в грудях три вогнища,

два вже загоєні, а одно ще діє. Тож записав мені ліки, якісь кальцітрині, гемогльобіні. На всякий випадок був це дуже дорогий лік. Правда — я купив його та приїхав додому. За якийсь час я стрінув випадково Шмідера та оповів йому цілу історію. А він мені каже: “Слухай мене! Не викидай грошей! Краще купи собі помаранч, цитрин і ще щось там! Вийде дешевше і смачніше. Але найважливіше, оминай місця, де є порох, дим, ходи по свіжому повітрю якнайбільше, головню рано і незабаром усе буде в порядку. Я так і зробив і досі маю святий спокій з грудьми. Знову іншим разом — не знаю з якої причини — я почув, що мій шлунок не в порядку і зі мною щораз то гірше. Пішов я до Шмідера. Він розпитався, оглянув, узяв там якісь прібки, остаточно сказав: “Слухай! У тебе катар (шлунка чи кишок — уже не пам’ятаю), мусиш солідно лікуватися”. Я питаю “Скажи мені, як?”. Він на те: “Якщо б ти був великий пан, то я тобі сказав би — їдь у гори на чисте “повітря”, лежи, відпочивай, тримай діету, пий мінеральні води. Але ти дід! Тож я тобі дам дешевий, здоровий, але дуже гіркий лік, який тебе поставить на ноги. А саме: перший тиждень чай без цукру і сухарі, опісля молоко, квасне молоко, евентуально сметану та ріжного роду каші — очевидно усе ступнево, уважно, поволі. Так через цілих шість місяців. І будеш здоровий!”

Я його послухав і виконав усе до йоти, тим більше, що нашим клієнтом була молочарня в селі Яструбичі, тож я міг мати досить приписаних ліків. І знову Шмідер мав рацію. По шости місяцях я вже прийшов до себе та почав поволі їсти все. І досі вже не маю жодного клопоту із шлунком.

Зачував я, що Шмідера, либонь, зліквідували німці. Шкода людини!

При кінці мого побути в Сокалі загостив мій брат Кир Константин із Філядельфії. Він повідомив, що приїде на півдня, бо дуже не має часу. І справді приїхав десь по полудні, але, за своїм звичаєм спершу зложив візити усім трьом священикам так, що в нас був усього дві-три години. Розмовляли ми на родинні та загальні теми, але про свої неприємності у Філядельфії не згадав ані одним словом. Увечорі від’їхав до монастиря оо. Василіян у Кристинополі, де затримався один чи два дні. Наступного дня ми ще поїхали до Кристинополя і десь біля полудня ми попрощалися, а він від’їхав.

Остаточо ми обидва з д-ром Льонгином Горбачевським були вже повністю рутиновані конципієнти та вирішили, що нам уже час стати на свої власні ноги. Спершу ми вирішили досягнути докторати. Справді в тих часах уже можна було відкривати самостійні канцелярії без докторату, та ми рішилися здобути докторати. На це рішення вплинула ось така обставина: Коли я закінчив один процес угодою не дуже то доброю для противника і ми її підписували, мій супротивник-адвокат, жид, щоб мені докучити, запитався мене: “А де ж ваше д-р?” Я тоді подумав: “Чекай! Буде і те”. І ми засіли до науки. Вечорами училися десь до год. 10-ої, рано від год. 5—6-тої до год. 7-ої, а також у неділі та свята. Треба було доповнити теоретичні предмети як церковне право, міжнародне, адміністраційне, скарбове та історію права і економії. Усе це ми переробляли солідно, тим більше, що воно нам приходилося легше, бо все ж таки багато читали раніш та орієнтувалися в матеріалі. Отож ми засіли до т. зв. ригорозальних іспитів у відступах піврічних. Не можна заперечити, що за кожним разом ми мали трему, та університетський педель нас потішав: “Чого ви боїтеся! А от д-р Бабій мав 50 літ, а таки сів до іспитів та досягнув докторат. А ви ж ще не маєте по 40 років!” І мав повну рацію. Усі іспити пішли досить гладенько. По третьому відбулася велика парада вручення дипломів. Парада відбулася у великій, битком набитій залі. Були промови і побажання. Це була єдина “градуація” у моєму житті.

Згідно з постановами закону нам зачислено військову службу і ми відбули тільки шість місяців безплатної судової практики замість обов'язкового року. Три місяці я відбув у Сокалі, а три місяці у Львові в радника Дроздовського, дуже культурної людини.

Так ми дійшли до адвокатського іспиту. Та він уже не справляв жодних труднощів. Питали старі, досвідчені судді, як також делегати адвокатської Палати.

Так то у квітні 1930 р. ми станули у цілі.

Приїхав п. Кохан з нашої політичної централі і повідомив, що є до обсади два міста: Камінка Струмілова та Рава Руська. А що так склалося, що Горбачевський міг відкрити канцелярію тиждень раніше і вибрав Камінку Струмілову, тож мені зосталася Р а в а Р у с ь к а.

Рава Руська

Отож у травні 1930-го року я відкрив адвокатську канцелярію в Раві Руській. Рава Руська — це мале провінційне місто, мало воно близько 12 тисяч мешканців, у тому яких 75% жидів, 15% українців, а 10% поляків. Але й вона мала свою історичну минувшину (т. зв. “скарб равський”).

У віддалі яких 10 км. від Рави Руської є досить велике село Верхрата із присілком Манастирок. Там був колись монастир із чудотворною іконою Божої Матері. Дуже гарні спогади про той монастир та ікону можна знайти в часописі “Голос Христа Чоловіколюбця” рік XII, ч. 9/33 з 1958 р. під наголовком “Їхня віра” на стор. 147-150, та “Свята” на сторінках 156-158.

Також біля 10 км. на північ від Рави Руської є велике село Любича. Має воно також свою історію, як звучать назви поодиноких частин того села як: Любича королівська, Любича княжа, Деби, Кулайці і т. д. — яких 10 присілків. Недалеко Любичі був колишній австро-угорський і російський кордон, тож там процвітало паскарство, головно кіньми. У тій цілі був у Раві Руській побудований цілий лябіронт пивниць, які сягали аж три поверхи успід.

Рава Руська була повітовим містом, і в її склад увіходив район магерівський, з містечком Магерів, угнівський з Угнувом, та немирівський з Немировом. В Немирові був дуже гарний купелевий заклад, зовсім занедбаний і вимагав великих вкладів. В магерівському районі був Крехів з василіянським монастирем. Цей район був бідний, та ще дуже темний. Угнівщина була багата та на загал свідома, але і занадто розполітикована, і тому слабо здисциплінована.

До равського району прилягали місцевості заселені поляками, тож район був наражений на сильний польський наступ. Треба одначе підкреслити одне дуже цікаве явище. Мимо лихого матеріяльного положення, низького стану національної свідомости та сильної агітації-пропаганди, комуністичні впливи були мінімальні. У повіті були три або чотири села, у яких можна було занотувати прокомуністичні настрої, але і ті були дуже несміливі та їх треба приписати нетактові нашої інтелігенції. Більш податна на комуністичну агітацію була відмежована від Равщини т. зв. “сокальським муром” сусідня Холмщина, наражена на терор різного роду

польських організацій, що згодом дійшов аж до руйнування церков.

Коли я відкрив канцелярію, були в Раві два адвокати українці: д-р Куців і д-р Коломиєць. Д-р Куців був уже досить віковий та завжди хворий, також д-р Коломиєць зовсім не інтересувався нашим життям, а тільки "робив гроші". Та він у короткому часі збожеволів, а його тяжко запрацьоване майно формально розпливлося. Усе впало в руки якоїсь польки, з якою він оженився, коли вже не мав повної свідомости, та не було кому тим зайнятися. Невдовзі потім помер і д-р Куців, а його майно припало якійсь його кузинці. Казали, що він мав при собі завіщання, та по його смерті нічого не знайдено.

По мені відкрили адвокатські канцелярії д-р Карпевич, д-р Волошук та д-р Божик, а наприкінці мгр. Котовський.

У Раві були два інженери-землеміри, а саме В. Терпелюк і К. Целевич, обидва дуже ідейні та працьовиті суспільні діячі, був лікар Гоцький, нотаріальний соліцитатор Білзор та його син, нотаріальний кандидат. Референтом лісів у старостві був інж. Ю. Купчинський, а в суді були три судді українці, а саме: д-р П. Лешій, надзвичайно здібний і високо цінений правник, І. Прийма та В. Дубляниця. Усі три були старшинами артилерії УГА. Тим суддям наші люди завдячують дуже багато, бо вони дійсно помагали у міру своїх сил. В Угнові провадив адвокатську канцелярію д-р І. Козак. Крім того в Раві, Угнові, Немирові і Магерові було ще по декілька дрібних урядовців, от і увесь інтелігентний актив. Священство було дуже слабко матеріяльно ситуоване (з малими виїмками), та все ж таки щиро працювало як на релігійній, так і національній нивах. Сильно заступлене було наше учительство, відносно досить добре ситуоване. Воно з відданням працювало над освітою народу та щедро жертвувало на народні цілі. І священство і вчительство заслуговують на повне признання.

Тепер хочу вкоротці обговорити наші інституції.

Філія Т-ва Просвіта

Головою Філії був інж. Терпилюк, людина ідейна, яка одначе не відзначалася великою енергією. Натомість дуже рухливий та енергійний був урядовець С. Совик. Він виконував також функції секретаря Рідної Школи. Я увійшов у

члени Виділу Філії. Існування постійного урядовця було причиною, що Філія дуже гарно розвивалася. У кожному селі (з незначними виїмками) існувала читальня “Просвіти”, деякі вже мали свої будинки. При читальнях існували бібліотеки та хори. Час до часу уряджувано бібліотечні курси для вишколу бібліотекарів, а також і конкурси хорів. Уже на кілька літ перед війною читальня у Вербиці відзначала 50-літній ювілей свого існування, на якому був присутній голова “Просвіти” д-р І. Брик. Головою читальні був четар-артилерист УГА Пушкар. Але “Просвіта” мала свої труднощі і то не тільки зі сторони польської влади, але також і з причини радикалізації відносин серед своїх. Ось один характеристичний факт: З якоїсь нагоди читальня в Камінці Лісній відбувала урочисті збори, і на них запросила мене і Совика. По закінченні зборів деякі люди почали співати “Не пора”. Я, Совик та голова читальні вівали їх, щоб перестали співати, бо це грозить непотрібним розв’язанням читальні. Вони перестали. Та коли ми попрощалися і виїздили, то з корчів, які росли при дорозі, залунало хорове тричі “Ганьба”. На тому і покінчилося, бо все ж таки ще тоді шанували в мені старшину УГА та правного оборонця — а його допомоги треба було часто. Того ж роду труднощі не були рідким явищем у тих часах, бо вже давався чути “чим гірше — тим ліпше”.

Рідна Школа

Я очолював її. Не мала вона жодних матеріяльних засобів, та виконувала велике завдання, бо утримувала захоронку. А захоронка виконувала дуже велику та шляхетну працю, коли візьмемо до уваги тяжкі матеріяльні обставини равських — тяжко сказати міщан, бо їх в дійсності не було — селян. Поля мали вони дуже мало, а працю могли дістати тільки в робітні залізничних порогів, одинокому підприємстві, яке існувало в Раві Руській, хоча і там жадали зміни обряду.

Народний Дім

Існувала в Раві Руській і така інституція і я також її очолював. Був це властиво анахронізм, бо не мав жодного завдання, але силою факту мусів існувати, бо мав майно, а саме: дуже велику площу, на якій стояли два старенькі бу-

динки. В одному із них мешкали три Сестри-Служебниці і була захоронка, а в другому була “заля”, де відбувалися імпрези, забави і т. п. Були це старенькі будинки, не було фондів, щоб їх відновити, та мимо того зовсім добре сповняли своє завдання, бо ніхто не нарікав, але і не платив, бо так воно вже увійшло у звичай, якого ніхто не думав ломити.

І так ті дві інституції себе взаємно доповняли та виконували велику працю тільки завдяки правдивій посвяті Сестер, які промишляли як могли. І так попри ведення захоронки, вони ще й шили, і лікували, і ходили по збірки, і робили порядки в церкві — і все якимось виходило на своє .

Музей

Мала Рава і свою спеціальність, а саме музей, а властиво зародок музею, який щойно творився. Він приміщувався в маленькій кімнатці, яку на ту ціль відступив українбанк “Віра”. Експонатів вже не пригадую собі, тільки пам’ятаю, що там була велика кількість солом’яних хрестиків найрізноморднішої форми та виду. Такі хрестики наші селяни приклеювали на стовпах брам, коло хати. Були в музею і звичайні пляшки з тонкою шийкою, а в них також хрестики та інші вироби із соломи. Того роду праці вимагали великої вправи, а зокрема терпеливості і часу. Крім цього можна було в тому музею оглядати різного роду скам’янілі дерева. В Равщині можна було знайти на полях багато скам’янілих дерев, а сусідній Сокальщині, в селі Сілець, на сіножаті званій “Пониз” були навіть два грубі, скам’янілі дуби.

Творцями і опікунами музею були землемір К. Целевич та адв. д-р С. Божик. Д-р Божик оженився з бельгійкою, в часі війни виїхав до Бельгії і там редагував “Голос Христа Чоловіколюбця” та в 1974 р. помер, а його одинокий син, по осягненні ступеня доктора філософічних наук, згинув в автовій катастрофі. Також інж. Целевич у часі війни виїхав до Львова і там, по довгих трудах та заходах, як 88-літний старець дістався до дому старців, а усі свої речі та папери зоставив на своєму давньому мешканні та заявив, що йому нічого не треба.

Що сталося з музеєм — не знаю. В Раві zostалися тільки дві чи три особи з давнішої інтелігенції та й ті пізніше виїхали. Тож з ними я вже не маю жодного контакту.

Українбанк "Віра"

Був відносно досить міцною інституцією. Мав він у центрі міста великий одноповерховий будинок, побудований у формі квадрата із просторим подвір'ям та великим огоро- дом. В будинку на першому поверсі були бюро банку, в яко- му працювали два урядовці, там була також кімнатка музею, в будинку мала безплатне приміщення філія "Просвіти", якої урядовець виконував справи зв'язані з "Рідною Школою", а крім того були ще приватні помешкання, які Українбанк віднаймав. Натомість цілий партер займав Повітовий Союз Кооператив. Не треба й казати, що Українбанк зробив бага- то добра для наших людей та не одну родину врятував від біди, голов- но в часах господарської кризи. Банк очолював увесь час інж. В. Терпилук.

Товариство "Сільський Господар"

Головою Товариства був спершу інж. К. Целевич, пізні- ше я обняв головуство. Завдання Товариства було велике, корисне та відповідальне, одначе воно не могло його вико- нати повністю. На перешкоді був брак зрозуміння серед на- шого селянства, у зв'язку з тим брак кінцевих матеріальних засобів, з другої ж сторони недостача відповідно вишколе- них агрономів. Найбільш діяльний був "Сільський Госпо- дар" в нашому повіті тоді, коли вдалося заангажувати до праці агронома Орла. Була це людина ідейна та віддана своїй праці. Він працював з дійсною посвятою, стало об'їз- див терен, досліджував ґрунти, уряджував фахові курси. Та найбільшою його заслугою було те, що він старався дістати від поодиноких громад шматок пасовиська чи неужитку, збирав дітей, кожній дитині призначав невеличкий городець для обробітку. Таким способом потрапив заінтересувати огородництвом дітей, а з ними і старших. Та з ним був один — хоч і невеликий — клопіт. Він походив із великої України, говір його був очевидно трохи відмінний, а зокрема залюбки уживав слово "допустім" і тому наші селяни прозвали його "Москалем". Мушу ствердити, що в тому не було ні крихітки злої волі, бож його всі любили та шанували. Якось він про це довідався та дуже жалувався переді мною. Я всіма силами старався його переконати, що в тому немає ні крихітки злої волі чи браку пошани чи довір'я, та він на тому пункті був

перевражливлений і хоча дався переконати, та все ж таки у глибині серця мав жаль. Та незабаром його покликано до Львова, до Централі. Нам ніяк не вдалося заангажувати іншого агронома і так діяльність Т-ва підупала. Ми могли обмежитися тільки до праці при допомозі обіжників, нарад та часописів.

Союз Українок

Очолювала його моя дружина. Говорячи безсторонньо, то Централя і Філії по повітах робили дуже велику роботу. Члени виділу працювали з великою посвятою. Їздили по селах, закладали гуртки, уряджували сходи, наради, реферати тощо. Дуже корисними виявилися різного роду курси крою і шиття, варення, вишивання. Союз Українок уряджував також різного роду повітові імпрези, як, напр., день селянки, фізичної справності. Та найважливіші були курси виховання дітей та опіки над ними, переведення клича "свій до свого". Таким чином ми могли по наших селах на яких 80—90% узяти торгівлю в свої руки, а також і почати опановувати міста. Були це початки економічного росту, які дозволяли нам поборювати страшну лихву, яка свого часу руйнувала наших селян. При тій нагоді хотів би я оповісти один характеристичний, але zarazом і комічний епізод. Одного разу Союз Українок оголосив якийсь там курс для дівчат. Десь може другого чи третього дня по відкритті курсу в понеділковий, торговий день увійшов до канцелярії якийсь селянин з дівчиною. На мій запит, що він собі бажає, він відповів: "Привієм вам дівку, пане!" Я кажу йому: "Та відпровадьте дівчину до Народного Дому, там відбувається курс. Але курс уже почався два дні тому". А він мені на це: "Ой пане! Абож дівка то вексель?" Очевидно я на те не міг дати відповіді.

Сокіл

Пригадую собі, його очолював д-р Карпевич, як відкрив у Раві свою адвокатську канцелярію. Хто його очолював попередньо — уже собі не пригадую. Те Товариство мало марку оуенівську. Про його діяльність не можу нічого сказати. Тільки пригадую собі, що воно уряджувало фестини та різного роду забави.

Українська Торговля

Це була споживча кооператива міського типу. Я був членом Дирекції. Але по кількох роках я обняв головування Надзірної Ради. Треба признати, що серед нашої інтелігенції клич “свій до свого” був — з малими виїмками — строго придержуваний і в нашій споживчій кооперативі купували не тільки місцеві, але також інтелігенти сусідніх сіл, а в першій мірі учителі. Та помимо того і ту кооперативу не оминула фінансова криза. Головною причиною було розборгування. Тож треба було довгих санаційних заходів, щоб не допустити до банкрутства. Між іншими ми мусіли звільнити директора кооперативи, п. П. хоча це, мушу признати, була дуже прикра функція. Та не було іншої ради. Санація удалася, кооператива прийшла до рівноваги, та вона ніколи дуже добре не просперувала. А проте декілька осіб мали зайняття, а це в тих часах також було дуже важливе.

Повітовий Союз Кооператив

У часах, коли на землях цілої польської держави панувала ера “радісної творчости”, розрісся і наш Союз. Скуповував товари не дивлячися та те, чи вони потрібні, чи ні, очевидно купував на кредит, на векслі і розпродував також на кредит. Панував тоді клич: “Без боргу нема торгу”, і був рух. Та прийшла світова господарська криза, ПСК не міг довго видержати та заломався. У 1932-му році я увійшов у члени Надзірної Ради як містоголова — головою був інж. К. Целевич. Тоді вже ПСК стояв над берегом пропасти. Не було готівки, щоб можна було викупити векслі і вони пішли до протесту, Центросоюз відмовив дальшого кредиту, тож незабаром забракнуло товарів, zostалися тільки т. зв. нехідні товари як тоалетне мило, паста до зубів тощо, які мали свою вартість, та їх мало хто потребував. Від законного обов’язку зголошення ліквідації врятувало Союз тільки фіктивне рахункове замкнення, за яке одначе грозила усім поважна кара. Союз звернувся до Ревізійного Союзу з проханням про інтервенцію та допомогу. Ревізійний Союз запропонував, щоб наш Союз перебрав Повітовий Союз у Жовкві, який ще стояв досить сильно на ногах. Визначено санаційне засідання Надзірної Ради і Дирекції. На те засідання приїхав

з Ревізійного Союзу інсп. Гуран, директор Повітового Союзу Кооператив у Жовкві Гумен (його підозрівали в комунофільстві). Почалися наради перед полуднем і остаточно запропоновано, що ПСК в Жовкві відкриє в Раві свою філію, одначе не перебере ані товарів, ані боргів. У тому напрямі списано відповідний протокол. На тому засіданні не було мене ані судді Лещія. Та негайно по закінченні судових розправ ми пішли на засідання, де нам прочитано проект ухвали. Та ми заявили, що ліквідувати ПСК на тому важливому терені не можна. Коли ж дальші переговори не доправили до остаточної згоди, ми заявили, що обидва перебираємо санацію Союзу. Мушу з признанням ствердити, що члени Дирекції зобов'язалися працювати за "голодову винагороду", як також щонеділі виїздити в терен. Та ми розуміли добре, що першою умовиною санації є набути товар, щоб було чим торгувати та здобути довір'я кооператив. У тій цілі ми мусіли домовитися з Центросоюзом, та попросити Ревізійний Союз про посередництво. Мушу признати, що там ми знайшли дуже теплу піддержку, головно зі сторони дир. Филиповича. Переговори тривали близько тиждень. І так щоденно увечорі ми обидва з інж. Целевичем виїжджали до Львова, а поверталися коло півночі. Ми переговорювали головно з дир. Шепаровичем, а інші члени Дирекції, Мартюк і Творидло, часто брали участь у розмовах. Найбільш неподатливий показався дир. Мартюк, а найбільш згідливий дир. Творидло. Остаточно ми домовилися. Центросоюз відкрив нам кредит, але векслі, крім підпису Дирекції, мусіли ще мати наші підписи. На це я завважив, щодо інж. Целевича, то все в порядку, бо ж він має гарну хату та ще й з великим городом, але що прийде з мого підпису, коли ж я не маю жодного майна. На це відповів дир. Ю. Шепарович: "Ви тим не журіться. Це вже мій клопіт!

Таким способом розв'язано одну справу, щодо санації ще далеку. Ще треба конечно роздобути відповідний оборотовий фонд, щоб Дирекція могла мати свобідніші руки. Тож спершу ми всі три, це є д-р Лещій, інж. Целевич і я, порозумілися та уложили плян. Тоді я обговорив цей плян з місцевим парохом, о. Твердохлібом та деканом о. Дороцьким. Вони дали свою згоду і ми всі запросили увесь актив повіту на нараду в дуже важливих справах. На тій нараді я проводив. Я докладно представив стан справи, вислід переговорів і сказав, що якщо ми хочемо санувати Союз, то

конечно зібрати оборотовий фонд. Уважаємо, що кожний з учасників повинен дати у формі позички готівкою або і векслем около 100 золотих п., а Союз вкоротці сплатить ту позичку. Над тою справою я відкрив дискусію. Розпочалися оживлені наради, які тривали досить довго. Коли ж уже люди виговорилися, суддя Лещій поставив провокативний внесок на ліквідацію Союзу. Над тим внеском я відкрив дискусію, та настала мовчанка і ніхто не забирав голосу. Тож я зарядив голосування. Та за внеском не впав ані один голос. Проти внеску заявилися усі, як один. Тоді д-р Лещій щераз забрав голос і сказав: коли поважні громадяни-патріоти, сказали “А”, то мусять сказати і “Б”, бо цього вимагає від нас поважна хвиля, щоб рятувати честь повіту. І ще сьогодні стоїть мені перед очима висока, кремезна постать одного з міщан, він став і заявив: “Я присягнув, що в моєму житті не підпишу вексля. Та справа така, що її треба довести до кінця. Тож я складаю мою квоту”. І виймив 20-доляровий банкнот та поставив на стіл. Перші льоди переломані, Дирекція дістала конечний на початок оборотовий капітал. Спільними силами членів-кооператів, Дирекції та Надзірної Ради вже наступного року Союз став твердіше на ноги і почав сплачувати позички, а до двох літ сплатив майже цілковито, а в третьому році міг похвалитися зиском. Згодом почав поширювати свою діяльність та охоплювати щораз то нові ділянки торговельні. Щораз то більше нашої молоді діставали там можливість праці та прожитку. А це було дуже важливим чинником у тих часах. Та молодь була тоді надто зайнята собою і часи санації дуже хутко пішли в забуття.

Так перетривав Союз аж до часів війни. За большевицької та німецької окупації кооперація втратила свій характер та стала інституцією державною.

Бесіда

По першій світовій війні суспільне життя — товариського характеру почало поволі, але стало завмирати. На це склалося багато причин як родинного, так і суспільного характеру, та я не вважаю вказаним над тими справами довше розводитися. Натомість просперували в тих часах “Бесіди”. Сходини, товариські забави, чайні вечорі, дискусії, всякого

роду розваги гуртували нашу спільноту, зокрема молодь. Та згодом і “Бесіди” почали втрачати своє значення, коли щораз то сильніше почав зарисовуватися поділ спільноти на два табори, що з різних причин не могли знайти спільної мови.

Голуфко в житті Рави Руської

В 1931-у році громадянство повіту вирішило вшанувати Митрополита Кир Андрія, уже собі не пригадую з якої саме нагоди. Створено Комітет, і я ввійшов у склад. Ухвалено запросити Кир Андрія з Архирейською Службою Божою. Мені доручено поїхати до Львова і пропонувати Митрополитові Кир Андрієві те наше прохання, а на випадок згоди, обговорити з ним деталі і час приїзду. Вже наступного дня я поїхав до Львова. Митрополит без жодних вагань погодився, і ми устійнили час та інші деталі його приїзду. Коли ж я зreferував Комітетові мою розмову з Митрополитом, то укладено програму, та почалася інтенсивна підготовка до того великого свята. Повідомлено усі дооколишні села, щоб прибули з процесією, зорганізовано бандерію, яка мала виїхати насупроти та урочисто спровадити Митрополита Кир Андрія, полагоджено справу з Кир Йосафатом Коциловським — бож Рава належала до його дієцезії, упорядковано площу перед церквою. Це ж була незвичайна подія і заповідалася маса народу. Та щодо того не було жодного клопоту, бо коло церкви була велика площа обгороджена добрим плотом, що могла помістити декілька тисяч людей. До церковної площі прилягало приходство, до якого провадила фіртка. Усе було в порядку, аж нагло рознеслася вістка, що ОУН застрілила Голуфка, високого польського урядовця, спеца від українських справ, прихильника українсько-польського порозуміння. Тоді поляки заповіли, що за Голуфка піде Шептицький, а навіть розпочали бешкети коло забудовань св. Юра. І так у п'ятницю — якщо не помиляюся — ми одержали вістку, що Митрополит Кир Андрій не може приїхати. А з огляду на комунікаційні засоби виявилось неможливим відкликати з'їзд народу. Настала страшна констернація. Щоб рятувати ситуацію, я вибрався зараз же до Львова, щоб розвідати, чи може таки була б якась можливість приїзду. Коли я зголосився на авдієнцію і пропонував те наше клопітливе положення, Кир Андрій сказав: “Та

я можу поїхати, не маю жодного страху, та бачите, мої співробітники заявили, що під жодною умовою мене не випустять, і на це немає ради". Я побачив, що про приїзд Митрополита нема мови. Кир Андрій запропонував, на своє місце о. мітрата Ковальського, якого він, правду кажучи, дуже любив, бо той умів "іти на руку". Та воно мені ніяк не відповідало. Нагло мені прийшла думка, щоб запросити Кир Івана Бучка, з яким я був знайомий ще із часу, коли він був префектом у семінарії. Тож я запитав Митрополита, чи не можна було б просити Владику Кир Івана. На це відповів Митрополит: "Якщо він тільки згодиться, я не маю нічого проти того". Тож я попрощався та зараз же пішов до Кир Івана. Коли ж я йому представив цілу справу, він зразу погодився. Я щасливий, що остаточно знайшлася розв'язка, ще поговорив дещо та хутко пігнав до Рави, бо знав, що там нетерпеливо мене очікують. Та я забув повідомити Кир Андрія про згоду Владики Івана і з того вийшло нове непорозуміння.

В неділю рано ціла Рава та всі мої хатні і сусіди вирушили на параду. А що тоді бушувала небезпечна злочинська шайка, тож я zostався, щоб пильнувати нашої та сусідніх хат. При кінці Служби Божої мали прийти мої, а я мав піти до церкви та на обід. Тим часом на год. 9-ту рано бандерія вирушила на залізничий двірець, а поїздом приїхав о. мітрат Ковальський. Його не знали і бандерія з парадом спровадила аж до брами на церковну площу. Тут очікував його декан, який також його особисто не знав. А в церковних дверях очікував парох. Коли вони ішли від брами до церкви, на подвір'я заїхало авто, з нього висів священник і виймив жезл. Тоді всі зорієнтувалися, що приїхав Преосв. Іван і рушили на приходство до фіртки, а бідного о. Ковальськоро zostавили самого. Коли ж я прийшов на обід, комітет накинувся на мене, чому я не був на дворці, бож, знаючи обох, з місця був би вияснив непорозуміння. Та остаточно усе закінчилося добре, при обіді о. Ковальському також відспівали многолітствіє та сказали, що це є добрий знак, його голову незабаром окрасить єпископська мітра. Та життя виявилось зовсім інакше.

По обіді Кир Іван ще на яку годину вступив до нас на розмову. Кир Івана я знав ще з тих часів, коли він був префектом в Духовній семінарії. Був він дуже життєрадісний, веселий, щирий і товариський. У часі війни, коли ми усі були

при війську, він інколи приходив до нас, приносив різні новинки, розповідав анекдотки та нашу маму піддержував на дусі.

По війні належав до крайнього національного напрямку. І коли одного разу я зайшов до нього, він несподівано стрінув мене словами: “А знаєте! Бучко схрунив”. Я зробив досить дивну міну, а він розповів мені, що на його прохання якогось його свояка прийняли на працю в суді. Я зауважив, що сталося дуже добре, як суддя буде міг багато добра зробити нашим людям. Тоді Кир Іван усміхнувся та сказав “Так же само і я собі думав”.

Внутрішня політична ділянка

Переходжу до дуже дразливої ділянки нашого суспільного життя. Тож буду старатися зберегти якнайбільшу об'єктивність та обмежуватися до фактів, наскільки це буде можливо. На самому вступі мушу зауважити, що я не належав до жодної політичної партії, тож у політичному житті мав зовсім вільну руку і мав на оці тільки добро України, за яку я ще недавно наражав своє здоров'я, а то й життя.

Коли я прийшов до Рави, тут уже діяли дві головні політичні сили, а саме Українське Національно Демократичне Об'єднання (УНДО) і Організація Українських Націоналістів (ОУН). Як я вже попередньо згадав, комуністична партія не відігравала майже жодної ролі, була ще надто слаба, а ще слабша була також і соціалістична партія. УНДО можна б назвати консервативним напрямком, а ОУН це була крайньо-революційна партія, хоча вона не називала себе партією, а тільки організацією — та не в назві справа.

В УНДО-і працювали чи співпрацювали старші, зрівноважені та літами вироблені працівники, а ОУН була тоді модним напрямком, який з розгоном опановував у різних формах цілу центральну Європу. Серед нашої молоді той напрямок прийнявся з небувалим запалом, а то й фанатичною вірою. Та ніхто з його проводу не завдав собі труда основно перестудіювати той напрямок, критично передумати, а опісля переварити в нашому національному китлі, а тільки прийнято його в сировому вигляді -- як декалог, сліпа воля, ірраціоналізм (лицарі абсурду), фізична сила,

гнила демократія, вождівство тощо. — Старий провід, старі авторитети, давні методи праці дискредитовано та усувано, а новий провід переходив у руки молодих, фанатичних, але політично невірблених осіб, інколи можна сказати — дітей. Тож не диво, що вони уважали своїм першим завданням охопити та виховати молодь, тож в тій ділянці попали в колізію із Церквою (бойкот “Українська молодь Христові”). Також у вихованні молоді уважали своїм першим завданням виховати боевиків “із сильним кулаком” і тут уже мусіли попасти в колізію з вимогами християнської етики. Інколи малося враження, що питання тактики зовсім затемнює остаточну ціль

І так у Раві Руській провідником повіту був учень шостої гімназійної кляси, а його бойовим референтом учень п'ятої. Вправді провід у Раві Руській переважно обмежувався до організації молоді та пропаганди головно при помочі різного роду летючок та видань, однак все ж таки час до часу виходив на публічну арену. І так, коли одного разу УНДО проголосило політичну нараду, то під двері залі, де мали відбуватися наради, підкинено звичайну торбинку з калом, а на торбинці був напис: робіть так, як ми, а усе буде добре! Також іншим разом у шкільній залі в портретах Мосьціцького чи Пілсудського видовбано очі. Остаточно завішено другий портрет, але чотири чи п'ять свідомих хлопців зовсім непотрібно потерпіли.

Дуже прикрий був інцидент із суддею д-ром Лещієм. Як я вже згадував, це був надзвичайно здібний та високо цінений правник, робив багато добра нашим людям, а також мав відвагу працювати в наших інституціях. Щоб його в очах нашої суспільности скомпромітувати, начальник суду доручив йому сказати промову на святі 3-го травня, дні польської конституції, яку поляки завжди відзначували. Якщо б він відмовився, то наразився б на те, що його усунуть, або щонайменше перенесуть, а це була б велика шкода. Тож він промову виголосив. На святі нікого не було, він не сказав нічого спеціального, от звичайна собі святочна промова. Тож і не сталося нічого злого. Та мимо того наша ОУН вирішила вибити шиби в його домі. А мав він гарний, просторий дім з городом. Він був досить добре ситуований і шиби зараз уставив, але і переказав: “Якщо мої шиби можуть причинитися до спасення чи будови — вже не тямлю — України, то прошу мені сказати, а я буду їх бити разом з

вами". І тут нічого страшного не сталося, та все ж таки зостався певного роду несмак.

Про подію в Камінці Ліській я вже попередньо згадував!

Була в Раві Руській польська гімназія, та в ній училося багато нашої молоді, переважно діти селян. Одного разу прийшов до мене катехит і сказав: "ОУН зворохобила майже всю молодь. Всі познаки, що поліція є вже на тропі. Буде шкода, як усю нашу молодь усунуть з гімназії, а батьки будуть мати до нас оправданий жаль. Прошу вас, запросіть міродайні чинники на нараду. Я хочу їм представити дійсний стан та запропонувати, нехай собі задержать частину молоді, а решті нехай дадуть можливість учитися та кінчити студії". Я уволив його волю та й запросив до затемненої кімнати, щоб не знати хто там є (хоча це була загально відома тайна та й поліція її знала, як пізніше виявилось). Отець катехит представив цілу справу та поставив свої пропозиції. На це почув відповідь: "Як треба буде вчених, то їх спровадимо, а тепер нам дуже потрібно бойовиків". На тому нарада закінчилася. А проте потім вияснилося, що та нарада мала деякий успіх.

Отак життя пливло. Одного разу, у саму Велику П'ятницю, зовсім рано, я вибрався до церкви, та по дорозі в якійсь справі вступив до суду. А суд був великий. Кожний суддя мав свою кімнату, канцелярію та залю розправ. У Велику П'ятницю не було розправ, тож суд був порожній. Коли я так ішов коридором, відчинилися двері слідчого судді і він закликав мене. Коли я ввійшов і сів, він замкнув двері на ключ, виймив з бюрка аркуш паперу та подав мені, Я хутко прочитав і занепокоївся. Це була зовсім наївна та банальна летючка, але ж з рамени ОУН — тож нелегальна. Тоді суддя Мохнацький (українець, але як казали "перейшов на польське!") сказав: "Що ж ви на це! Прошу звернути увагу на машину!" Та я без того пізнав, що летючка писана на моїй машині і шкода було це заперечувати, не треба було фахівця, щоб пізнати, чия це машина. Я відповів йому, що не можу заперечити, що машина моя, але знову він не може підозрівати, щоб я це укладав. Він відповів, що це очевидне, що це не мій стиль та чому я такий необережний. Я йому відповів, що я завжди в суді, на розправах, чи в табулі і не можу відповідати за те, що до канцелярії хтось увійшов та надужив мою машину. Він на те: "Поліція поставила внесок, щоб вас заарештувати. Та я заявив, що перед Великоднем

такого зарядження не видам”. І такого зарядження взагалі не видав. Я собі тоді подумав, що правдивою є народна приповідка: “Свій як не заплаче, то хоч скривиться”.

Уже не пам’ятаю, якого року я був на Загальних Зборах “Просвіти” у Львові. Заносилося на те, що поляки хочуть спровокувати якусь бучу, щоб мати претекст закрити Збори. Тож — як мене поінформовано — Виділ прохав наших студентів, щоб охороняли входову браму та перевіряли посвідки управнених представників на ці Збори. Вони дійсно виконали дуже совісно своє завдання. Наприкінці Зборів представник нашого студентства, п. В. Янів, сказав промову. Змісту не пригадую, тільки зосталось мені в пам’яті, що це була дуже нетактовна та прямо провокативна промова, що усіх здивувала та обурила. Між іншими і мене вона обурила, і я забрав голос проти виступу п. Янова, який проголошує Зборам “Іду на ви!” Яка була причина того виступу та що вона мала на цілі, досі не можу зрозуміти.

Мав я одного клієнта, Грицька. Молодий хлопчина, працював в ПСК чи в Торгівлі — уже не пам’ятаю. Досить того, що він інколи заходив до мене. Його також утягнуто до “організації”. Одного разу, не знаю вже при якій нагоді, його арештовано. Хлопець настрашився, і переказав через вікно, щоб його рятувати, бо “він не витримає і все розкаже”. Прибігли до мене і прохали, щоб його принаймні відвідати та заспокоїти. Та це не була легка справа, бо на поліції не була дозволена адвокатська інтервенція. Я опинився в клопоті. Хотів рятувати хлопця, а тут поліція не дає. Тоді я собі пригадав, що в суді був суддя у спадкових справах, який властиво нічого не робив, а навіть не визнавався у правничій ділянці, що відразу впадало в очі. Фама ішла, що його прислав уряд на те, щоб шпигувати самих поляків. Супроти мене він був упереджально чемний. Тож я звернувся до нього про поміч. І воно дійсно допомгло. Я відвідав Грицька, сказав йому, щоб був спокійний, йому ніщо не загрожує і невдовзі він вийде на волю та піде до своєї праці. І дійсно так сталося.

Уже не пригадую при якій нагоді Грицько зайшов до мене, чи з повідомленням про якесь засідання чи з обіжником — досить, що між нами відбулася така розмова. Я якось сказав Грицькові що сюди чи туди, а ти “Грицьку будеш робити те, що тепер робиш”. А він мені на те: “О! Пане, так не буде! Я буду комісарем”. Я йому на те: “Грицьку! Який

же з тебе комісар! Ти ж маєш всього 6 кляс народних. Як же ти собі даси раду із завданням комісара. Чи ж не бачиш, яку треба виконувати працю?” Він мені на те: “Овва! Я буду сидіти з наганом, а такі як ви будуть робити, аж буде куритись і все буде добре!” — Очевидно, я на те все не міг мовчати, але критикував того роду виступи, інколи досить гостро. Також “партія” в тих часах не визнавала права критики, тож мусіло прийти до колізії. І дійсно, одного темного вечора зайшов до мене бойовий референт і заявив, що хоче говорити зі мною в чотири очі в дуже важливій справі. Я попросив його до другої кімнати, та він сказав, що воліє розмовляти на дворі. Добре. Я мешкав на краю міста, тож ми вийшли аж за місто. Навколо темрява! Він старався переконати мене, що я повинен припинити свою критику поступовання його групи. Я йому відповів, що маю не тільки право, але й обов'язок критикувати те, що вважаю шкідливим і то не тільки, як член нації, але і той, що колись також посвячував себе для добра свого народу. Тоді він загрозив мені, що вони мають засоби, щоб мене примусити до мовчанки. На те я відповів: “Слухай С . . . то! Пам'ятай, що твої руки закороткі до мене!” І на тому закінчилася наша розмова.

Моя канцелярія була положена коло маленького міського парку. Декілька разів, йдучи рано до канцелярії, я зауважив, що з канцелярії виходить якийсь тип, котрого вигляд мені не подобався і я звернув увагу на те своєму соліцидаторові. Та соліцидатор відповів, що не має жодного страху, бо мова йде про порядного хлопця. Як там не було, але невдовзі по тім, мій соліцидатор відсидів три роки за принадлежність до ОУН.

Та, — беручи на загаль — партійні відносини в Раві Руській не мали тієї напруги, як по інших повітах, але, з другої сторони, ОУН в равському повіті не була така діяльна, як у других повітах. Вправді члени ОУН інколи поводитися може й надто бундючно, а як працівники в наших інституціях інколи і провокативно, головню у справах дисципліни, бож вони уважали себе елітарним елементом, та це ішло на карб їхньої будь-що-будь ідейности, молодости — виросте та й помудріє — і на те старші не реагували, хіба тоді, коли за надто примінювано гасло: “Чим гірше, тим ліпше”.

Як тільки я відкрив канцелярію, то в ній деякий час працював урядовець УНДО, і це було мені на руку, бо я міг

вийти та не замикати канцелярії. Коли ж канцелярія була вповні зорганізована, у канцелярії, мимо моєї волі і навіть без мого відома, знайшла собі приміщення команда ОУН, хоча я дуже сумніваюся, чи та обставина приспорила мені клієнтів — чи може відстрашила. Над тою справою можна б дискутувати, та я над тим досі не застановлявся, — аж тепер, при писанні споминів, мені те приходить на думку.

Мушу зауважити, що я старався подати тільки головні, можна би сказати, характеристичні моменти тієї доби. Можна б ще навести й багато дрібничок буденного життя, та вони не внесуть нічого нового в той загальний образ.

Зовнішня ділянка

З хвилиною, коли в Польщі почали приходити до слова провідницькі настрої, а рівночасно також щораз то більший голос здобувала вулиця, під'юджувана ріжного роду бруківими органами (як Ілюстрований Кур'єр Щоденний) посилювався тиск на наше суспільне життя. Тиск цей був відносно сильніший у Равщині, як у других околицях, бо Поляки поширили свої межі аж по Равщину і на неї припустили свою атаку, хоча може і не з такою силою, як на сусідню Холмщину. Як далеко посунулася пиха польської вулиці, наочним прикладом може служити така подія: “У селі Любича-Князі відбувалося весілля в домі одного з найповажніших господарів. Тому, що гості не зміщалися в хаті, винесено столи на вигін перед хатою. Раптом прийшов на весілля зовсім непростий комендант місцевого “Стшельца”, званий популярно “Гітлер”, із двома своїми товаришами, і почав поводитися крайньо провокативно. З-перед гостей забирав чарки з напоями, тарелі, провокував словами і так зробилася атмосфера крайне напружена. Та мимо цього прийняття ще відбулося спокійно, і на вигоні почалася забава. У часі забави той комендант “стшельца” встромив ніж у груди одного з учасників. Цього вже було забагато. В одній хвилині площа опорожнилася і на ній зостався тільки комендант, узброєний ножем, та його товариші. Нагло з усіх сторін почало летіти на них каміння. Товариші “коменданта” втекли, і він сам побачив, що нічого не pomoже ніж, та почав утікати, а за ним юрба хлопців із камінням. Він утік аж за село до гайка, у якому була мала хатина, та в ній забарикадувався. Та

хлопці вилізли на дах, розібрали його і атакували з гори. Комендант був змушений далі утікати, та по дорозі його укаменовано. Опісля обжаловано 15 хлопців “о збеговіско” і я їх боронив. На розправі сама поліція признала, що комендант був такий авантюрик, що й поліція не могла собі з ним дати ради. Так само зізнавали і ті два його товариші, А що провокація була безсумнівна, судді ще із старої австрійської школи, тож вирок запов відносно досить лагідний. Та все таки та подія кидає дуже яскраве світло на тодішні відносини.

Равщина

Наше село реагувало дуже гостро на несправедливість, на це вказує ще й наступний факт: Село Вільки Мазовецькі мало багато пасовиськ, які в дійсності були неужитками і, щиро кажучи, марнувалися. Тож інж. Ю. Купчинський, референт лісовий при старостві, вирішив залісити три такі неужитки. По правді кажучи, це був плян розумний і корисний, бо громада могла б мати повновартісні ґрунти і добрий дохід. Та мимо його доброї волі, час і спосіб виконання були дуже невідповідні. Треба було поступати дуже поволі і обережно, бо пасовиська були для наших селян дуже дразливою справою. Діставши зарядження залісити три великі пасовиська, Вільки внесли рекурс до воєвідського уряду. Воєвідство затвердило наказ староства, одначе зарядило, що на випадок відклику до міністерства, наказ набере важности аж із хвилию затвердження його міністерством. Та староство здається переочило ту постанову і вирішило виконати своє зарядження. А що сподівалося спротиву, тож сконсигновано поліцію із цілого повіту і спроваджено робітників з подальших сіл. Заступник старости і інж. Купчинський примістилися у великому домі, що мав велике подвір'я, огорожене міцним і високим плотом. Тут примістилася також і поліція. Декілька поліцистів з робітниками пішли до роботи на пасовисько. Як тільки приступили до роботи, обіззався голос дзвона. На той голос зібралася юрба, близько 2000 людей, і рушила в напрямі пасовиська. Робітники побачивши таку масу народу і ворожу його поставу, зараз же порозбігалися. Поліцисти також побачили безцільність опору і почали утікати, а юрба рушила за ними. Коли дійшли до дому, де був заступник старости і поліція, почався крик і декілька з юрби

почало вилазити на пліт. Тоді поліція почала стріляти. Одного вбили, а декілька було ранених. Прокуратура внесла обжаловання про “збеговіско” проти кільканадцяти осіб. Розправа відбувалася перед трибуналом на виїзній сесії в Раві Руській, і знову мені припала оборона. Головним моїм атутом була постанова цивільного закону, яка дозволяла ужити сили в обороні загроженої власності. Розправа тривала цілий тиждень. У часі розправи зайшов один досить характеристичний випадок. В імені оборони я поставив якийсь — уже не пригадую який — внесок. Прокуратор спротивився допущенню того внеску. У справі того внеску трибунал удався до сусідньої кімнати на нараду. У міжчасі мама одного з обжалованих почала дуже плакати. Я попрохав свого конципієнта, щоб він її заспокоїв. Коли ж він пішов і почав з нею розмовляти, приступив до нього комісар поліції, якого візвав суд для утримання порядку, і наказав конципієнтові, щоб він перестав розмовляти, бо він його зараз же заарештує. На це я звернув увагу комісареві, що це мій конципієнт і він має повне право розмовляти з клієнтами. Та у відповідь на це комісар загрозив, що і мене зараз же заарештує, якщо я буду вмішуватися в його справи та перешкоджати йому в урядуванні. Якраз на це увійшов на залю трибунал, і на це поступовання комісара я пожалувався предсідникові трибуналу. Предсідник трибуналу, суддя ще старої дати, в гострому тоні звернув увагу комісареві, що вдержання порядку належить до предсідника трибуналу, а комісар має тільки виконати зарядження предсідника, але не має жодного права видавати своїх заряджень.

Розправа йшла далі. У прикрому становищі опинився інженер Купчинський, якого прокуратор покликав на свідка. Він хотів по можливості не обтяжувати наших хлопців, і через це був у прикій позиції, коли прокуратор почав йому завдавати питання.

Усе ж таки розправа закінчилася засудом обжалованих. У мотивах вироку сказано, що обжаловані хоча і мали право обороняти свою власність, однак переступили межі тієї самооборони, бо заатакували поліцію та староство.

На сході винищувала нас безпощадно Москва під проводом Сталіна. Та майже так само безпощадно старалися нас винищити Румунія, Мадярщина та Польща. Чехи ж вели явно проросійську політику. Орієнтація на Англію була нешкідливою мрією, а віра у власні сили — справді дуже шля-

хетна — та в даних обставинах представлялася дуже слабо. Тож не диво, що загал таки орієнтувався на Німеччину — та знову ніхто не старався основно перестудіювати напрямні її політики, хоча можна було легко це зробити.

І так ішла тяжка боротьба за наше існування. У тій важкій дійсності можна було стрінати песимістів, які твердили, що, якщо так далі піде, тоді за кільканадцять років будемо у східній Галичині в меншості. Та треба зауважити, що і ті песимісти все ж таки не опускали у зневірі рук, але з неменшим запалом, як і другі, брали участь у тій боротьбі за існування. У тому положенні виявилася правдивою наша народна приповідка: “Нема зла без добра”. І той натиск мав свої добрі наслідки. Він скріплював наш відпір у всіх ділянках життя, у першій мірі в господарській. Гасло: “Свій до свого” діяв непереможно і на наших уже очах майже по всіх селах до кількох років тихо, спокійно, без найменшого насильства зникли жидівські крамниці, а ми в господарській ділянці почали — хоча ще дуже слабо — атакувати і місто. Збіжжя, яйця, молоко, масло, по часті і дрібна галянтерія та взуття поволі переходили в наші руки. Закриті перед нами державні становиська примусили нашу молодь вибирати т. зв. вільні фахи (як адвокати, лікарі, інженери, купці, а то й промисловці). Безперечно, в тих усіх ділянках ми натрапили на дуже сильного і неменш безоглядного супротивника, а саме жидів. Вони мали перевагу фінансову та політичну, їх попирав уряд і їхній загал льояльно ішов з урядом. Із жидівських кіл рекрутувалася переважно і комуністична агітація. Але й ми розпоряджали поважною силою, а саме — майже сцементованою масою. Тож ішов завзятий бій. Та найцікавіше в тому бою було те, що в нашому селянстві не можна було занотувати яскравих виявів антисемітизму — навпаки, за німецьких часів наші селяни переховували жидів, хоча за це грозила кара смерті.

Одним з найсильніших та для нас найбільш небезпечних засобів в боротьбі поляків з нами був закон про створення Комісії для обороту землею. Згідно з постановами того закону всяке набуття землі вимагало дозволу тієї Комісії. Що ніхто з наших селян не дістане того дозволу — було певне. У той спосіб хотіли поляки розпарцелювати двірські землі між своїх селян та досягнути чисельну перевагу в Східній Галичині. Єдиним винятком було купно на публічній ліцитації. Воно не вимагало дозволу Комісії. І ось трапилося, що

якийсь жид, власник фільварку в Любичі, попав у фінансові труднощі і банк виставив той фільварок на ліcitaцію. А було це в Любичі-селі, свідомому та відносно досить сильному під маетковим оглядом. Сам фільварок був невеликий, але мав дуже добру землю, а крім того була там невеличка фабрика овочевих виробів, які мали добру марку. Коли про це довідалися селяни, прийшли до мене по раду. Я їм вияснив усе і остеріг, що ціну купна треба сплатити готівкою до місяця. Вони прохали мене, щоб я поїхав до Львова та забезпечив їх кредитом. Я звернувся до нашого Земельного Банку Гіпотечного — на на моє превелике зиво, він засадничо відмовив. Та я відніс враження, що якщо б зайшла конечна потреба, то все ж таки він не відмовив би кредитів. Я сказав це людям, але вони тим не перейнялися і вирішили стати до ліcitaції. В означений день прийшли до канцелярії та підписали мені повновасть. Точно год 9-та рано ми вже були в суді. Ліcitaцію перепроводжував суддя Лещій. По викликанню справи станули до ліcitaції банк і я в імені моїх клієнтів. В першому моменті обидва представники банку дуже здивувалися. Вони були певні, що не матимуть конкуренції і до 5 хвилин банк купить той фільварок. Коли ж побачили такого сильного конкурента, то в першому моменті поставили дуже нельояльний внесок. Звернулися до судді, щоб зажадав від мене повновасти залегалізованої нотарем. Числили на те, що поки отримаю таку повновасть, ліcitaція закінчиться. Але перечислилися. Закон постановляв, що коли адвокат з покликанням на свою адвокатську присягу ствердить, що підписи оригінальні, то цього вповні вистачає. Д-р Лещій звернувся до мене, а я це ствердив. Спершу воно виглядало на забаву. Банк оферує таку то суму, та я 100 злотих більше. А селяни розпалилися можливістю набуття землі і усе мені шепочуть: “Пане! Не журіться грішми, але ідіть усе вище!” Представники банку побачили, що це не жарти та попросили про перерву, щоб порозумітися з банком. Коли закінчили розмову, звернулися до мене і запропонували, щоб я поговорив із ними особисто. Очевидно я відкинув це з обуренням та пригадав їм той нельояльний внесок. Тоді пішла ліcitaція далі. Коли вони побачили, що гроші селян не відстрашують, знову прохали про перерву, щоб порозумітися з банком. По порозумінні з банком, попрохали про дозвіл переговорювати із селянами. Я їм це уможливив. Та селяни поставилися з недовір’ям. Тоді

представник банку запропонував селянам відпродати деяку кількість землі, але селяни не хотіли про це навіть чути. Коли ж побачили що селяни не відступлять під жодною умовою, тоді відкликали внесок на ліcitaцію і власник далі затримав свою власність, а селяни принайменше мали там працю.

Так представлялися відносити в Равщині, коли наближався вагітний наслідками 39-ий рік. Положення зробилося ще більш напружене, атмосфера душна, повна різного роду надій. Події в Закарпатті потрясли громадянством та зelekтризували настрої, та ситуації не вияснили, але навпаки, її ще більш схаотизували. Навіть ті з наших громадян, які дуже критично ставилися до німців, бачили єдиний вихід у війні, бож надіялися на загальний розвал і повторення 1918-го року. ОУН поставила на німецьку карту, бо вірила в гасло: "Націоналісти усіх країн єднайтеся", так як наші соціалісти в 1917-му році вірили в гасло: "Соціалісти всіх країн єднайтеся".

Наче грім з ясного неба пролунала заява льяольности, яку зложили наші послы в Соймі. Була вона предметом безпощадної атаки, та, на мою думку, це був правильний крок, який врятував багато наших людей від знущань, а навіть від смерти, як це вкоротці виявилось.

Моя дружина в міжчасі виїхала з дітьми до Сокаля до своїх батьків на відвідини, а тим часом вибухнула війна.

Війна

1-го вересня 1939 р. радіо проголосило війну і бої на границі. Пролунав наказ затемнювати вікна, щоб ні один промінь не продерся назовні. Це затемнення було зовсім недоцільне та наївне, але треба було його виконати, бо можна було наразитися на закид шпигунства, а в воєнній психозі в таких випадках не було жартів. Можна було тяжко потерпіти. Так само наказано поперечними пасами клеїти вікна, щоб не тріскали від вибухів бомб. Отож, вікна затемнені і поклеєні, година 10-та ночі, чую стукіт у двері. Входять два поліцисти і велють мені збиратися та іти з ними. Я хутко зібрався, попрощався з мамою та запитав поліцистів куди ми властиво ідемо і з чийого наказу? На це не дістав я жодної відповіді. Мене привели на Команду поліції. Ще не було

там нікого. Та вже незабаром привели і урядовця Просвіти, а опісля ще інших молодих хлопців. Як я зауважив, це були ті, яких підозрівали у приналежності до ОУН. Тут ми пересиділи цілу ніч. Мушу признати, що наша суспільність поставилася дуже гарно. Ще того ж вечора сусіди відвідали мою маму, яка зосталася сама, потішали та заявили, що постараються принести чи зробити все, що їй треба. А ми сиділи і взагалі не знали, що на світі діється. Серед непевности та нудьги зайшов один характеристичний, але й комічний випадок. Селян римокатоликів так зв. поляків покликано до “стражи обивательської” і двом таким членам стражи доручено нас пильнувати. Коли я так вичерпав усю розмову на наші теми та проходжувався по кімнаті і переходив попри одного нашого “стражака”, він випрямився, став на позір і ще по-австрійському правилі віддав мені почесь. Я здивувався та мимоволі глянув на нього з німим запитом. А він пригадав мені, як то успішно провадив його процес, тож він добре знає, кого належить пошанувати і як знайде потреба, то він знову зголоситься до мене. Зауважив поліціант, і закликав того “вояка” та повчив його, як належить поводитися з арештантом, але він тим зовсім не переймався. Був це один із тих “поляків”, які виконували накази та не знали навіщо. Рано в год. 8-ій нас усталили парами та запровадили до в'язниці. Коли так ми ішли, переходив попри нас д-р Карпевич та схилив голову, немов би нас не бачив. Опісля оповідав мені, що йому було дуже соромно, що взяли мене, а не його, хоча він більше мав контактів з молоддю, як я. Мушу поправді признати, що так судовий, як і в'язничний персонал поставився до нас дуже льояльно. Якраз наступного дня приїхала моя дружина з дітьми. Вона звернулася до суду і прохала дозволу, щоб побачитися зі мною. Та в суді їй заявили, що нами диспонує староство, а не суд. Коли вона звернулася з тим проханням до староства, то їй відмовлено. Тоді один із судових урядовців сказав їй: “Пані! Та що ви ходите просити про дозвіл! А от ідіть до в'язничної сторожі і вони вам уможливлять побачення”, Тоді дружина взяла дітей і прийшла. Начальник в'язниці запровадив її до свого бюро, опісля прийшов до мене і зоставив мене з дружиною та дітьми, а сам вийшов. Тривало досить довго, поки він повернувся.

Так то ми пересиділи у в'язниці до 4-го вересня. Час до часу були налети, але вони не спричинили жодної шкоди.

4-го вересня Англія та Франція виповіли війну Німеччині. У Польщі запанував підйом духа, бо дотеперішніх невдач не удалося закрити перед суспільністю, — навпаки — кружляли різні татарські вісті. І знову, як три дні тому, десь після 9-тої год. увечорі прийшли два члени “стражи народовой” до суду і казали мені іти з ними. Але перед в’язницею були наші люди, хутко прибігла моя дружина та ще дехто, та почався плач — це ж війна! Члени моєї ескорти старалися дружину заспокоїти і так ми зайшли поволі до будинку староства. Тут мене запровадили до авдієнційної залі. Я сів. Темно — хоч око проколи — бо заля була затемнена, тож там не було світла. Увійшов староста Гаврат, людина, як на тодішні відносини, дуже порядна, ще австрійський урядовець. Він сказав: “Сьогодні Англія та Франція виповіли війну Німеччині. Наші шанси дуже поправилися. Ваші представники поступили дуже розумно і зложили заяву льояльності. З тих причин старости одержали широкі повновласті. Я хочу скористати із них, та поки скористаю, хочу вам поставити одне питання, а саме: “Чи ви зобов’язуетеся бути льояльним супроти нашої держави”. Я йому на те відповів: “Пане старосто! Чи ж я не був досі льояльний? Податки платив точно, розпорядки виконував, постанов закону не порушив, то ніхто мені не може закинути нельояльності. Було б з моєї сторони дуже нерозумно, якщо б я тепер захотів бути нельояльним!” На це староста відповів: “Признаю вам рацію і на основі даних мені повновластей звільняю вас”. Я висловив йому подяку і сказав, що маю дуже важливе прохання. А саме: супроти того, що Англія та Франція виповіли війну, є всі дані на те, що Польща виграє війну. Тож коли по теперішній розмові вийду на волю, можу бути вповні здискредитований в очах моєї спільноти. Вона може підозрівати, що я зложив Бог зна яку заяву і тоді опинюся в дуже прикрій ситуації, бож не було свідків наших розмов. Староста признав, що дійсно моє положення є дуже прикре та сказав, що супроти цього він далі звільнить усіх, які на мою думку зовсім неслухно ув’язнені. Тож іще того самого вечора я предложив йому список усіх, які сиділи разом зі мною в одній келії та тих, про котрих арештування я довідався. І дійсно, усіх звільнено. На другий день рано прийшла рідня інших ув’язнених, я знову зробив список і пішов до старости і він їх звільнив також. Та згодом приїхали рідні тих, які мешкали подаді. Біля полудня я пішов з новим спи-

ском до старости та його вже не було. Я звернувся до його заступника, Балуса. Був це крайньо неприємний та простакуватий тип. Він мені відповів, що як староста звільняє, то нехай і далі звільняє, а він до того не мішається. Щоб рятувати людей, я рішився звернутися до некоронованого голови поляків тут у повіті, нотаря Гурського. Він був "оброньца Львова", і знав, що я старшина Української Армії. Та коли я йому представив справу, що немає сенсу непотрібно мучити людей, він признав мені рацію та пішов зі мною на інтервенцію до Балуса. Та Балус і йому по-простацьки відмовив. І так на 144 арештованих тільки кільканадцять ще того самого дня вивезено до Берези (як я підніше довідався).

Тим часом події немов станули на місці. Радіо замовкло, часописи не виходили, кружляли тільки татарські вісті. Ночами горіли урядові документи, на дорогах ставилися примітивно-наївні загороди, ми також наївно утікали до лісу, та вже незабаром появилася, і то без бою, німецька армія, першоклясно озброєна, вивінувана та певна себе. У мене закватирували капітан і поручник — люди дуже культурні та інтелігентні. Та вже по кількох днях почали кружляти неясні поголоски про прихід большевиків. Я зовсім щиро звернувся до наших льокаторів із запитом, чи це правда. Та вони обурились. Якже ж це можливо! Таж вони за ту землю проливали свою кров! Однак вже два дні пізніше один з них сказав мені, що за два дні вони дійсно відходять, а приходять большевики. Рівночасно оферував можливість транспорту для мене і тих, які хотіли б виїхати. У тій справі я запросив усіх на нараду. Та на нараді вирішено, що провід має зостатися з народом, у наївній вірі, що ми все ж таки зможемо виконувати свою працю. ОУН навіть поширювала летючки: "Не покидайте рідної землі!" Рішено, що большевиків має повітати д-р Божик. Члени ОУН створили міліцію, щоб "поставити большевиків перед доконаним фактом". Та большевики при допомозі місцевих жидків ту міліцію зараз же розшифрували, але не усунули. Наказано здепонувати всі машини до писання і я наївно здепонував обі — хоч міг залишити, бо їх покидано на купу і ніхто ними не інтересувався. Щоб дещо прояснити ситуацію, адвокати вирішили заложити спілку, вибрали мене головою та доручили її зареєструвати. Я виготовив список адвокатів і з тим списком вибрався до комісара Кулигіна. Він поглянув на список, звернув мені його і доручив, щоб кожен на-

писав, що він уміє робити. І вже того самого дня з адвокатів поробилися шофери, монтери, огородники, книговоди і т. п. На другий день я заніс той список до Кулигіна, передав йому, а при тій нагоді попрохав його, щоб він порадив мені, що я маю зробити — чи зостатись тут, чи їхати до тестя, до Сокаля на господарку (мій тесть о. Ничай). Він мені відповів: “Найліпше зробіть, якщо поїдете на господарку”. На вулицю вийшло шумовиння, головно жидівське — та ще було спокійно. Село замкнулося в собі, приїздив до міста тільки той, хто мусів і то якнайшвидше утік. Так проминуло яких два тижні. Одного дня біля год. 7-ої рано прийшов до мене Г. Г., мій клієнт, член ОУН, і довірочно сказав, що польська поліція не понищила своїх паперів ані картотеки і він бачив учора, що большевицький комісар переглядав картотеку та деякі назвища підкреслював червоним олівцем, а моє підкреслив аж два рази, та закінчив ту реляцію словами: “Мусите зараз же виїхати!” Ще додав, що коли комісар його зауважив, то вигнав його геть. Ми вже попередньо застановлялися над виїздом, а тепер то вже остаточно вирішили їхати. Та виринула проблема, куди втікати, де буде границя та як жити? Деяку розв’язку привіз посол Пеленський, що приїхав зі Львова. Він сказав, що большевики дали Ревізійному Союзові список кооператив у Равщині, які належать до компетенції Ревізійного Союзу. Отже — кооперативи, які не є в тому списку, належатимуть до сфери впливів Німеччини. Переглянули ми той список та зважилися на село Махнів, положене біля 10 км. на північ від Рави, а там уже побачимо, що буде далі. Отож з великим труднощами роздобули ми підводу — бо й гроші стали проблематичні — взяли найконечніше, та й вирушили в Махнів. Там прибули і інж. Мудрак, посол Пеленський, д-р Карпевич, інсп. Гафткович, Галина Журба і мої два браття. Повинаймали ми хати, нанесли соломи та спали на землі й чекали на дальший розвій випадків. Та за якийсь тиждень пізніше, біля 7-ої год. вранці до одної з хат увійшов російський солдат та запитав, де живе війт, бо вони в тому селі мають дістати “квартири”. От і утекли. Невдовзі справді прийшли солдати на “квартири”. Настала констернація — треба далі утікати поза бувшу австрійсько-російську границю, це знову 10 км. Посол Пеленський та і д-р Карпевич перейшли границю, яка ще тоді була слабко обсаджена, винаймили в Томашеві кватири та переказали до своїх, щоб зараз виїздили.

І вони дійсно виїхали двома підводами. Та на границі зловила їх большевицька патруля, завернула до Махнова, примістила в парафіяльному домі і поставила при них сторожу. Я враз повідомив про це обох наших утікачів. Біля год. 11-тої вночі прийшов переляканий д-р Карпевич і сказав, що негайно піде до большевиків та й віддасться їм в руки, нехай тільки звільнять його жінку і діти. Я просушив його одяг, бо прийшов мокрий та оболочений “по вуха” та відрадив це робити — завтра рано буде краща пора. І тоді він дійсно заспокоївся. На другий день рано на нашу превелику радість большевики почали звивати телефонічні дроти і відійшли, але потішили нас, що на їх місце прийде інша частина. Та ми вже не чекали, але взяли дві підводи та виїхали “за границю”. По дорозі мусіли переїздити через село Журавці, де стояла російська застава та де мав відбутися мітинг. Я прохав голову читальні, п. Біду, щоб нам поміг виїхати. Він дав нам провідника, який мав перевести мужчин пішки далеко поза село, а жінкам і дітям казав їхати тоді, коли буде мітинг і вони мали з усіх сил кричати “гурра”. І цей плян удався вповні, так ми перейшли границю. Ми їхали лісом досить довго та натрапили на двох німців. Запиталися їх про дорогу, а один з них крикнув: “Менш! Таж ви їдете прямо на російську заставу”. Він спрямував нас у правильний бік і ми остаточно опинилися у Томашеві Люблинському. Мені удалося винаймати дві маленькі кімнатки з провізоричною кухнею в сінях. Там замешкав я з мамою та дітьми, а також інж. Ковальський, який у повороті з Берези замешкав у нас і посол Перфецький. Незабаром пізніше приїхав ще секретар Просвіти М. Дужий. Та Карпевичі, Мудраки, Пеленські виїхали хутко з Томашева, а в кілька тижнів пізніше виїхав і посол Перфецький до Замістя.

У Томашеві ми застали безголов'я. Жиди цілими хмарами виїздили на полудне в советську сферу впливів, звідти приїздили утікачі в німецьку сферу, а у виконанні умови, заключеної між СССР і Райхом, деякі селянські родини, збаламучені советською пропагандою, переносилися на Україну. Та не довго там попасали. Уже по кількох тижнях і то на зелену границю поверталися та прохали мене писати прохання до німецької Комісії, щоб їм дозволено перевезти їхню рідню до Томашева. При тій нагоді я питався їх, чому вони виїздили і чому тепер повертаються. Спершу вони не давали відповіді, доперва по довшому часі, коли набрали

довір'я до нас, вияснили, що утікали від поляків, бо від них тяжко натерпілися, а також вірили, що в Україні все таки свої люди та що там селяни і робітники мають свої права. Та вже на самому вступі тяжко розчарувалися. Як тільки приїхали до Житомира (якщо не помиляюся), і місцеві люди прийшли подивитися на “жертви капіталізму”, а вони побачили “мешканців раю”, то обі сторони остовпіли. Незабаром побачили, що не має ради і треба повертатися додому, хоча б і на зелену границю. І так само життя допомогло розв'язати одне із дуже важливих завдань. Зостався ще панічний страх Холмщаків перед поляками. Коли ми їх підбадьорювали та заспокоювали, вони відповідали нам: “Ви прийшли і підете, а ми знову останемось виставлені на знущання зі сторони поляків”. І дійсно, бідні холмщаки були дуже мало свідомі, стероризовані, непорадні, а польське підпілля було добре зорганізоване, озброєне та мало добрий провід — про що ми згодом переконалися. Також німецька адміністрація тим зовсім не переймалася, навпаки — їм було на руку: хочуть себе взаємно винищувати, то ми не будемо їм у тому перешкоджати.

Тож ми мусіли хутко братися до праці. Треба було найперше усвідомити місцеве населення, виробити в ньому довір'я до своїх власних сил та їх по можливості зорганізувати. Щоб це завдання бодай частинно виконати, треба було пізнати терен та хоч сяк-так зорієнтуватися в національних відносинах по селах, як виражався інсп. Гафткович: “шукати зв'язків”. Я дістав дозвіл провадити адвокатську канцелярію та перебрати нотаріальну канцелярію, бо дотеперішній нотар, д-р Кребль, спольщений німець, утік і його пошукувала поліція і підозривала, що він є провідником зорганізованого польського підпілля. Крім того я писав різні подання до німецької влади, тож нам удалося відносно досить легко нав'язати зв'язки з місцевим населенням. Отож ми більш-менш зорієнтувалися в чисельності нашого населення по селах. У першій мірі ми старалися в кожному селі заснувати школу і це нам удалося досить добре завдяки тому, що майже щоденно голосилася маса утікачів із Галичини, ми іменували їх учителями по селах, а вони працювали з посвятою та жертовно, поборювали всякі труднощі, як брак приміщень, приладів, підручників і т. п. Одного ж із старших учителів ми іменували інспектором, і він провадив систематичну, фахову працю, бо німці до тієї справи зовсім не вмі-

шувалися. Одного разу зголосився до праці учитель, колишній УСС, який до того часу учителював у західній Галичині, там одружився з полькою та мав 5 дітей. Розвинулася широка дебата на тему, чи його прийняти до праці, чи ні. Дебата була дуже оживлена, а голоси поділені. Та я перепер думку, щоб його прийняти до праці і за це був мені дуже вдячний наш інспектор, уважаючи, що це було дуже шляхетне потягнення з моєї сторони. Виявилось, що це була дуже фахова та сумлінна сила, працівник, який найдовше витримав на своєму пості, коли наші студенти при кращій нагоді залишали вчительську працю та часто ставляли нас у дуже прикре положення. Та в дійсності ми не мали жодного офіційного Комітету, а працювали так без властивої організації, самочинно.

Пізно в листопаді перейшли зелену границю усі три Бізанци та д-р Бемко, їх швагер. Перед самою границею їх покинув провідник і вони кілька годин лежали на землі, заки трохи розвиднілося, вони зорієнтувалися в терені та щасливо перейшли границю. Прийшли змучені, заболочені, в мене помилися і дещо відпочили. Тоді полк. Бізанц пішов зложити візиту генералові Шуманові, комендантові дивізії, (яка була приміщена в Томашівщині), і своєму товаришеві з військової школи. Коли ж повернувся, то сказав, що ген. Шуман не має нічого проти того, щоб українці зорганізувалися, але в німців нема Комітетів, тож Бізанц порадив мені: "Перед Шуманом ти відповідаєш за українську громаду і тому добери собі відповідний Комітет.

Уже наступного дня я запросив представників громадянства на нараду. Відкриваючи її, я звернув увагу, що німці мабуть не дуже приязно настроєні до нас, та й вислід війни ніколи не є певний. Це викликало трохи іронічну заувагу одного із членів ОУН — теж і мого приятеля — як я можу припустити, що Німеччина програє. По цьому інциденті приступлено до вибору Комітету, у якому ОУН дістало три місця.

Комітет схвалив нашу дотеперішню працю та з черги ми приступили до організації кооператив та Повітового Союзу Кооператив. З колишніх районів угнівського та чесанівського до німецької сфери впливів припало 10 кооператив і вони стали основниками Пов. Союзу Кооператив, основаного в грудні 1939-го року. Я очолив Надзірну Раду, а в її склад увійшов місцевий православний парох о. Молюжин-

ський, людина ідейна та свідома. Розпочалася інтенсивна праця над організуванням кооператив по селах. Та на перешкоді станув брак транспорту. На щастя, трапився дуже добрий шофер і механік Мрак. На його пропозицію ми дістали дозвіл використати частини розбитих авт, які лежали по ровах, з тих частин він склав тягарове авто й запасне знаряддя. Головний корпус позичив нам один міщанин.

Коли ж так потрохи ми налаждали працю, то вирішили нав'язати зв'язки із Централєю у Кракові та зорієнтуватися, що там діється. У тій цілі виїхав до Кракова мгр. М. Дужий і я, а з нами їхала дружина Мудрого, яка в міжчасі приїхала до Томашева. Дорога була довга, прикра та важка, а то тим більше, що зима того року була виїмково сувора. У Кракові ми відвідали наших діячів та по можливості зорієнтувалися в положенні і нав'язали зв'язки із Центральним Комітетом. По двох днях ми вже верталися додому. На стаціях треба було чекати інколи і кільканадцять годин в неопалених чекальнях, тоді ми блукали по місті.

В одній місцевості ми чекали понад 12 годин, і довідалися, що попередній перед нами поїзд вилетів у повітря, були *вбиті та ранені*. А що та вістка заблукала аж до Томашева, то всі були певні, що ми вже буюємо в повітрі з духами. Тож нас повітано дуже оваційно, коли ми першого дня Христового Різдва появилися в Томашеві.

Та тяжко заперечувати, що ОУН у початках покладала надію на німецьких партійців, а ці теж інтересувалися нами. Отож пізньою зимою один із наших партійців повідомив мене, що якийсь німецький журналіст хоче розмовляти зі мною. Він запровадив мене до того журналіста, а сам відійшов. Та в розмові я побачив, що це не журналіст, але мабуть член розвідки. В часі дальшої нашої розмови я був уже майже певний, що моє підозріння оправдане. Та ми розійшлися дуже гарно. Пізніше знову приходив якийсь член розвідки. Він, як вияснилося з нашої розмови, таки добре орієнтувався в наших суспільних та політичних відносинах та завдавав мені дуже цікаві питання.

Тож уже першого листопада ОУН урядила святочні сходи і то виключно для членів. Крім того уряджувала різного роду вправи, марші тощо, і так відразу — зовсім непотрібно — себе розконспірувала. Одного разу ОУН урядила якусь параду і то знову виключно для членів та прибила повідомлення на дверях ПКС. Коли директор входив до бюро

і побачивши те оголошення завважив, що не є правильно обмежувати монополію патріотизму виключно до своїх членів (а може якусь іншу заувагу того роду). За це ОУН наклали в його неприсутності на нього кару. І коли він наступного дня увійшов до канцелярії, за ним увійшли три члени ОУН, один з них проголосив вирок, опісля усі три кинулися на нього та так побили, що він упав аж під бюрко. Я зараз же скликав засідання Надзірної Ради — як признали усі — культурно, але й дуже рішуче натаврував цей анархічний учинок. Та — на моє превелике диво — ніхто, навіть о. Малюжинський, не уважав за відповідне зареагувати.

Другим разом мене повідомлено, що службовик Союзу украв два мішки цукру та справив собі убрання. А зловжити було зовсім легко. Вистачало покласти мішки з цукром до вогкої пивниці, таким чином в короткому часі він ставав тяжчий. Я провірив ту справу та переконався у зловживанні. Але Дирекція не реагувала “страха ради юдейського” — тож я скликав засідання Надзірної Ради і вимагав звільнення службовика. І знов ціла Надзирна Рада включно з о. Малюжинським відкинула той внесок — та я вже не дивувався. Та дуже хутко розлам в ОУН дійшов до Томашева. Почалися бійки, навіть на терені ПСК. Холмщаки остовпіли — вони були політичні неофіти, тож ніяк не могли зрозуміти, що діється. Та цього вже було забагато. На моє домагання директором ПСК став М. Хархаліс, енергійна і тактовна людина. Доперва він зробив порядок, усунув непорозуміння із Союзу та наладнав відносини.

Згодом у Замістю створено “Kreishauptmannschaft” і туди перейшов Комітет (тепер уже під проводом д-ра Перфецького), там також приміщено Повітовий Союз Кооператив. В Замісті осів і д-р Карпевич та інж. Мудрак, але українське життя і далі концентрувалося в Томашеві, бо тут був загал нашого населення.

Коли обговорюю відносини в Томашеві, мушу заторкнути і релігійну ділянку. За Польщі переслідувано та нищено в нещадний спосіб православні церкви (зосталося тільки декілька церков), — тепер Православна Церква мала можливість діяти та й розвиватися. Подекуди їй навіть приділено польські костели. Та на моє превелике диво усі ті церкви — деякі великі, муровані, — на загал світили пусткою. Навіть у гарні, погідні дні в церквах було дуже мало людей, а що

ще гірше, не видно було святочного настрою. Яка тому причина — важко відповісти, тим більше, що я не мав часу тій проблемі присвятити більше часу. Чи це було в наслідок примусового православія, свого часу насильно насаджуване Москвою, чи в тому була вина малоінтелігентного духовенства — важко сказати. Фактом є, що бували випадки, що до нас приходили делегації і прохали, щоб їм післати бачушку. Коли ж я звертав їм увагу, що ми ж католики, на те діставав відповідь: “Най буде і католик! Все одно. Бо наш нікуди не годиться”.

Трапився прикрий випадок, на щастя він не мав прикрих наслідків. А саме: один православний старенький священник наслухався про німецькі звірства і золоту а може срібну чашу десь перед ними заховав. А що церква була для вояків цікава, тож вони заходили оглядати. Коли ж той священник побачив, що вояки поводяться спокійно, рішився відправити Службу Божу та зауважив, що немає чаші. Тоді, не багато думаючи, пішов до коменданта із зажаленням, що жовніри украли чашу. А цей відповів: “Добре! Я справу перевірю!” Але як покажеться, що це є наклеп на армію, то з вами буде дуже зле”. На цастя, священник хутко пригадав собі, що чашу сховав — але було багато клопоту, поки старшину перепросили. Та із членами армії можна було говорити. Але ще цікавіше, що наші ОУН-істи-католики вирішили, що наша первісна і правдива віра була православна, тож остентаційно ходили до православної церкви, хоча був та відправляв український католицький священник. А на інавгурації Огієнка-Іларіона велику промову сказав таки студент католицької теології.

Було таких клопотів більше, майже вся молодь віддйшла від громади, але ідейна та жертвна праця ішла далі, бо заангажовано місцеві сили.

Ми були віддалені біля 7 км. від кордону з ССРСР. А тут бачимо наочно, що в лісах нагромаджують німці щораз то більше війська, та воно заховане і не виходить з лісів. Напроти нас був дуже гарний дімок, і там був закватирований німецький генерал. Про це ми довідалися при такій нагоді: до нашої хати прийшов його джура та прохав якусь там річ до варення. Також до моєї канцелярії заходили два німецькі жовніри, студенти теології, і не маючи що робити, приготворялися до іспитів. Один з них опісля згинув на фронті, а другий попав в американський полон, в Америці утік з

табору та працював. Коли ми приїхали до Америки, przypadково його зустріли, опісля він оженився з американкою та провадив книгарню. Та повертаючи до теми, було очевидне, що таки щось підготовляється. Одного разу я розмовляв з німецьким капітаном, з фаху гімназійним учителем. Він уже мав досвід воєнний, бо перебув кампанію під Дінкірхен. Якось зійшла мова на Росію і мгр. М. Дужий, секретар Просвіти, приявний при розмові, сказав, що, якщо Німеччина рішиться на війну з Росією, то це буде звичайний прохід. На це той капітан відповів: “*Jawohl, mein Herr, ein Spaziergang, aber sehr blutiger Spaziergang*”. Знову ж з другої сторони ми мали відомості, що Росія готується до війни та що в Равщині будують сильні бункри. Заходила можливість, що нам знову буде нелегко жити.

Наші також не дармували. Прийшли до мене — уже не пригадую котрі члени ОУН і сказали, що плянується з’їзд, на якому всі дотеперішні керманічі як Мудрий, Мельник і Бандера мають зложити свої мандати, а з’їзд вибере новий, понадпартійний провід. І прийшов день цього славного з’їзду у Кракові. Я там не був, поїхав посол Перфецький. Опісля оповідав мені таке: “Нічого там не здійснено з великих плянів. От хтось вийшов, сказав декілька слів та кликнув: “Хай живе Бандера”, та й закінчилося”. Та вибухла війна. Перфецький пішов до Бізанца і просив, щоб він уможливив нам виїзд із Кракова. Бізанц запитав його: “Що ви тут робите?” Коли ж пос. Перфецький оповів, що сталося, Бізанц сказав: “Утікайте швиденько, як німці довідаються, можете мати клопіт”.

О год. 3-ій над раном ми почули гук моторів та вибухи бомб — війна! — Прийшли тяжкі хвилини нервового напруження. Нарешті о год. 9-ій хтось звернувся до мене, щоб — на год. 10-ту наставити голосники, бо буде важна новина. Я звернувся до ляндратури по дозвіл. Отримавши його ми почули проголошення нашої державности. Та на моє диво — я не бачив спонтанного ентузіязму. От! Почули та кожен пішов до свого зайняття. Тільки мій господар — поляк мені гратулював. Також наша ОУН почала організувати перекладачів, які пішли з німецькою армією у наївній вірі, що зможуть організувати свою владу, як ось ми вчинили в Томашівщині. Правда, німецька армія була прихильно до нас настроєна. І так пішла з німцями майже уся молодь на велике обурення хомлщаків. Та все таки дехто зостався, і ті працювали

дали з великою жертовністю та посвятою. Працював Повітовий Союз Кооператив та Комітет. Та наступили нові події, яких ми не передбачували.

З однієї сторони почала шаліти польська боївка, її жертвою упав о. Кнейчук, парох села Белзець, і то з цілою ріднею, начальник складниці ПСК Сосенко і його секретарка, та много, много інших. І так із заходом сонця усі двері та віконниці треба було щільно замикати. Очевидно з нашого боку люди готовилися до самооборони. А це страшенно утруднювало всяку працю. Та німецька армія пішла вперед, а за нею прийшла цивільна адміністрація. Відразу змінилося наставлення німців до нас. За найменшу провину вони стосували збірну відповідальність. Здорові та молоді хлопці утікали в ліс а Боровець зорганізував першу УПА. За якусь дрібну чи вигадану провину лікареві, д-рові Сагайкові в Замістью німці наказали опустити усі терени, замешкалі українцями. Не помогли жодні інтервенції, навіть у Кракові. Тож і він пішов до УПА. Кілька разів приходив, я бачився з ним. Та згодом забрав жінку і діти та зник.

Коли війна була в повному розгарі, то по якомусь часі ми дістали повідомлення, що через Томашів проходитьиме до Рави транспорт полонених і майор, комендант транспорту, прохав, щоб полоненим дати допомогу, бо він не має ані засобів, ані змоги. Ми зібрали що тільки було в нашій силі. Надійшов транспорт полонених і задержався в Томашеві. Хто його не бачив, не може собі уявити такої нужди. Майже голі, повні вошей, голодні, наче звірі кидалися ці нещасні люди на сиру моркву, бульбу, буряки і гинули по дорозі як мухи. Ми дали їм дещо їсти та дещо з одіння — пані працювали з подиву гідною посвятою. Постаралися ми і про декілька підвод — та це все була краплина в морю. Голод, шлункові недуги, виснаження, хвороби — усе те лихо — ми не могли побороти. Те ж саме діялося в таборі полонених у Раві Руській — а наші сили були заслабі, щоб принести хоч сяку-таку полегшу. Це був один з важких блудів німецької політики, за який вони дуже дорого заплатили.

З весною добрі люди виклопотали мені помешкання і я перепровадився до Рави Руської. В Раві діяв Комітет, Повітовий Союз Кооперативів і молочарня — обидві останні напівдержавні інституції, та все ж таки вони робили багато добра для нашої інтелігенції, бо із самих харчевих приділів важко

було прожити. Я перебрав номінально урядування як голова Надзірної Ради, але не мав жодної ексекутиви і в дійсності ніхто зі мною не числився.

Рівночасно я довідався про дуже прикрі відносини в Комітеті. Причиною були непорозуміння на партійному тлі. Один бандерівець — другий мельниківець. Один вивісив такий тризуб, другий його викинув, а повісив свій. Всяка праця була майже виключена тим більше, що про це дізнався крайсгауптман. Авдієнцію треба було просити 2 тижні наперед — очевидно всякі інтервенції були безнадійні. Тож Комітет станув на мертвій точці. Тоді приїхав проф. Кубі-йович, чи д-р Панківський — уже собі не пригадую — на санацію Комітету. Спершу переговорювали із членами Комітету, опісля пішли до крайсгауптмана. Коли повернулися, запропонували мені очолити Комітет. Я вповні здавав собі справу із зв'язаних із тим труднощів. З однієї сторони натискали різні німецькі уряди, з другої — різного роду течії в нашій суспільності та найважливіше — брак людей до праці, бож нікому не усміхалося працювати на такому відповідальному, а при тому лихо платному пості, коли було стільки інтратних зайнять. З тією проблемою ми мали до діла до кінця існування Комітетів. Та коли мене почали переконувати — я погодився. Моїми найближчими співробітниками були мій товариш Дм. Тихий, далі колишній урядовець Філії Просвіти Совик та Б. Осідач (згинув в УПА-ї).

Тепер треба навести короткі характеристики німецьких урядовців, з якими нам доводилося працювати. Крайсгауптман Гагер, який попередньо був у Холмі, був досить знаний з прихильности до нас. Він залюбився в нашій дівчині, Наталці Пилипчук, післав її на студії до Відня та й одружився з нею. Я був свідком, як його жінка приїхала з Німеччини і сиділа заплакана в чекальні. Та найцікавіше було, що дочка Гагера працювала в Раві і дуже добре жила із своєю “українською мамою”. Коли вже відносини вповні наладилися, Гагер в приступі ширости сказав мені, що його погляди поділяє і губернатор Вехтер, але й додав: **“aber Hager und Wechter sind nicht Berlin”**. Заступником Гагера був д-р Дітріх, з фаху адвокат з Лінцу чи Грацу. Він удавав великого нациста, але не був злою людиною. Я зачував, що по війні він був завзятим пропагатором демократії в Австрії і на мою думку — наскільки визнаюся в людях — це було дуже правдоподібне. Та в дійсності ми з ним мали дуже мало до діла.

Комісар міста — це була людина дуже малоінтелігентна, простакувата, до нас дуже неприхильно наставлена. Він потрапив в торговий день вийти до міста та переводити ревізії, чи селяни не везуть харчів до міста. Найліпше його характеризує ось така подія: Надлісничим у Раві був проф. Всеволод Левицький, дуже гарна та культурна людина. Щоб приєднати німців, він урядив полювання та запросив і комісара міста. Він був дуже радий та веселий і дав проф. Левицькому в дарунку аж . . . три папіроски!

Референтом рільництва був якийсь збанкрутований барон, який нічого не робив, на нічому не визнавався, а робили усе поляко-німці, якими він обставився. Але з ним я не мав ніякого діла.

Господарський референт був дуже ласий на дарунки, але також відлюдок та простак. Проте наші селяни уміли з ним давати собі раду без нашої інтервенції.

Шефа уряду Праці також ми хутко опанували, але він дуже радо запивався. Коли в приступі щирости я запитав одного поважного німця, чому вони вислали до нас такий “слабий людський елемент”, він відповів: “А якщо б ви мали вислати якихсь людей — то вишлете найліпших, чи тих, які вам не надаються? А кого ваші війти висилають до Німеччини на роботу?”

Шкільним інспектором був наш чоловік і шкільництво було вповні в наших руках. Нам навіть удалося зорганізувати торговельну школу у Раві.

Так само вийти по всіх збірних громадах були свідомі наші люди і з Комітетом дуже гарно співпрацювали.

По відвідинах проф. Кубійовича і Бізанца, у два тижні пізніше, прийняв нас Гагер на авдієнції. Я представив йому членів Комітету, а він представив д-ра Дітріха і шефа Уряду Праці. По короткій офіційній частині усі відійшли, а зостав тільки Гагер, здається Совик і я. Ми почали обговорювати можливості нашої взаємної співпраці. Перша розмова була дуже прикра, бо якраз тоді арештували підозрілих у приналежності до “руху Бандери”. Ту справу я поставив на першому пляні. Гагер оправдував гестапо тим, що в більшій кількості випадків це діялося на основі доносів таки наших людей. Не можна заперечити, що це почасти була правда, але звичайно гестапо самовільно арештувало хто попав під руки. Та все таки дещо в тій ділянці осягнено.

Отож перші льоди пролаmano і згодом наші відносини почали щораз ліпше налаштуватися. Згодом Гагер показував мені анонімні доноси, а навіть годився на те, щоб я подав свої коментарі на такі доноси — та все ж таки тривало досить довго, заки відносини знову вповні налаштувалися. Тим часом члени Комітету мусіли працювати з відданням, а урядовці мусіли також дуже совісно виконувати свою працю. Двоє службовиків були мабуть замасковані жида, бо тяжко було припустити, щоби наші люди за таку малу винагороду так совісно виконували свою працю. Праці було багато, але мало таких, які хотіли її виконувати, коли деінде можна було багато легше та більше заробити. Тож бували випадки, ми жалувалися на того чи іншого службовика староства і діставали відповідь: дайте нам ліпшого, та ми не могли дати. Найбільше часу забирали нам різного роду подання, як також виказки і звіти, а головню інтервенції. Це було дуже прикре завдання, — як німці зловили когось та хотіли вислати до Німеччини на працю — а головню у справі арештів — але це завдання треба було виконувати. На щастя — непорозуміння між бандерівцями і мельниківцями скоро втихли і під тим оглядом ми не мали клопоту.

Час до часу Комітет діставав деякі приділи. Мій приятель, колишній нотар Тихий, господарив ними так точно і безсторонньо, що під тим оглядом ані разу не було заміту чи зажалення. Усе було під контролею.

Мав Комітет три делегатури: угнівську, немирівську та магерівську. Найслабше представлялася угнівська делегатура, мимо наших санаційних заходів. Маю враження, що причиною була УПА, яка мала там свій вишкіл.

У крутіжі подій пропали усі документи та записки, тож я мушу обмежитися до найбільш характеристичних фактів, які в маркантний спосіб навітлюють добу та обставини, серед яких нам тоді доводилося жити та працювати,

Революція

В якийсь час по повній нормалізації відносин прислав Гагер возьного і прохав, щоб я біля год. 7-ої рано зайшов до нього. Наступного дня я пішов до його бюро. Нікого ще не було, тільки сам Гагер. Ми привіталися і він уже не сів, тільки настоячи виймив з бюрка аркуш звичайного паперу

і дав мені прочитати. Я читав, а він стояв напроти мене і за-слонив собою мене, він був вищий і кремезніший від мене. Коли я вже доходив із читанням до половини, відчинилися бічні двері та увійшов Дітріх. Гагер запитав, чи він собі чо-гось бажає, а Дітріх відповів, що прийшов запитати, чи Га-гер його не потронує. Гагер йому відповів, що він покищо зайнятий і пізніше його попросить. Маю враження, що ні один, ні другий не був здеклярованим нацистом, але один боявся другого. Коли Дітріх вийшов, я докінчив свою лек-туру. Там гестапо повідомляло усіх крайсгавптманів, що у місяці червні чи липні українці задумують зробити повстан-ня, тож крайсгавптмани мусять поробити відповідні проти-заходи. Коли я скінчив читати, повернув Гагерові письмо, він звернувся до мене із запитом: “Що ви на це”. Я зробив дійсно здивовані очі та сказав, що перший раз чую таку поголоску, та це, на мою думку така нісенітниця, що над нею дійсно шкода розводитися. На це відповів Гагер дослівно: “І я так думаю. Це здається зродилося в головах п’яних гестапівців”. На тому закінчилося. Що це було — досі не знаю. Чи це була польська провокація, чи може якийсь під-ступ зі сторони гестапа, не міг я зміркувати. Та й не було часу тим довше займатися, бо події пливли своєю ходою.

Контингенти і бунти

Одного ранку прийшли до мене люди із села Вілька Мазовецька та сказали, що вчорашнього дня прийшла там поліція та арештувала 20 найповажніших господарів за те, що громада мала доставити 20 підвід до воження дерева, а не доставила ані одної. Прохали про інтервенцію, люди не знали, хто мав дати підводу, один числив на другого і тому ніхто не доставив. Але люди вже самі порозумілися і підводи доставлять. Вілька — було одно з найбільших свідомих сіл, де жили постійні мої клієнти. Тож я я зараз же пішов до Гагера, представив йому непорозуміння та прохав, щоб звільнив арештованих. Гагер згодився, але із захованням престижу влади. Отже ми пішли до в’язниці, він наказав їх усіх випроводити і уставити в один ряд. Тоді сказав, що цим разом звільнює їх на прохання Комітету, який він шанує і має повну надію, що й вони будуть шанувати владу та свій Комітет. Я це все переклав та ще й від себе додав, що треба шанувати також і свою владу.

Десь наприкінці літа прийшов до мене возьний і сказав, що Крайсгавптман просив, щоб я негайно прийшов у дуже важливій справі. Я прийшов, Гагер запросив мене до авта. В авті він мені розповів, що солтис (назву села я забув) доніс йому, що селяни збунтувалися та не хочуть доставляти контингенту. Тож ми їдемо успокоїти село: він скаже скликати людей, а я маю розвідати, у чому властиво діло. І так сталося. Я запитав людей, у чому справа, а вони мені сказали: “Ми ж казали солтисові, що перше треба зібрати з поля, щоб зерно не марнувалося, а потім змолотимо та здамо, що треба”. Якраз на це надійшов Гагер. Я йому сказав в чому діло, люди potwierдили мої слова, на тому справа покінчилася, а ми повернулися домів.

Теж у Тенетиськах селяни мали здати 65% контингенту, а здали тільки 5%. Туди поїхав сам Гагер, заарештував 10 поважних господарів та забрав 20 корів. Приїхав парох та кілька селян та прохали про інтервенцію, бо корови могли передати зарядові дворів, а тоді пиши пропало, заряд дво-рами був у польських руках. В год. 7-ій рано я пішов на інтервенцію та побачив, що Гагер вже стояв біля авта. Я предложив йому прохання у справі Тенетиськ, але він був сердитий та непоступливий, бо “бачив злу волю”. Я все ж таки старався його переконати та запропонував йому, щоб дав мені авто, а я поїду і справу наладнаю. Спершу він обурился немов я хочу його контролювати, та згодом таки погодився і дав мені авто. Я поїхав до Тенетиськ, переконав людей, що мусять зложити більше контингенту, бо в противному разі корови пропадуть, селяни будуть у криміналі, а мене скомпромітують. А потім будуть молотити. Люди дійсно зложили 40% контингенту. А я автом поїхав і в другі села та через Угнів повернувся до Рави. З того скористав і шофер, по дорозі міг собі купити хліб, сало, молоко і масло. На другий день звільнено селян і корови.

Тут мушу з рукою на серці ствердити, що усі ті інтервенції мені особисто не принесли нічого — бо я якось не умів робити особистих інтересів — тож і був голий.

Тепер усі ті справи виглядають як дрібні, а може і комічні, та серед тодішних обставин могли мати трагічні наслідки. З німцями треба було пити, а я цього не умів, і це була моя слаба сторона. Та в тій ділянці я мав гідних заступників, але з-поза Комітету — та це не шкодило.

Війти

Мушу з повним признанням ствердити, що війтами в збірних громадах були наші інтелігенти і вони якось уміли давати собі раду навіть і в дуже прикрих справах, а їх було багато. Отож однією з таких прикрих справ було зарядження, що кожен війт мусів подати поліції конфідента. Я сам зажурився тим зарядженням, та один з війтів сказав: “Не журіться! Ми вже собі дамо раду”. І дійсно! З того завдання вони вив’язалися так спритно, що ми не понесли жодної шкоди. Так само давали собі раду з контингентами так, що я інтервенював тільки ті 3 чи 4 рази. Дали собі також раду з дивізією.

Гестапо

Загально було відомо, що інтервенції в жандармерії та поліції були трудні, прикри, та все ж таки можливі, інколи навіть і успішні. З гестапом була справа дуже трудна, бо його боялися і німці. Ось чому то довелося мені потрапити в дуже прикру колізію з гестапом. А саме: одного дня, коли я був у суді на розправі, зголосилася у нашому Комітеті одна дівчина — кажуть, що виїмково гарна, але я її не бачив — і прохала, щоб їй видати посвідку української приналежності. Вона була в таборі інтернованих у Майданку, біля Люблина, а тепер начебто на доручення гестапо в Раві старалася про посвідку. Але не мала жодних документів, не мала посвідки приналежності до наших громад, ані опінії мужа довір’я, тож референт Б. Осідач не хотів видати їй посвідки української приналежності тим більше, що заходило підозріння, що вона пішла на службу до Гестапо. Коли їй відмовлено, вона пішла пожалуватися до гестапо. Тоді Гестапо зателефонувало і просило, щоб Комітет видав їй посвідку. Осідач телефоном, розповів мені про що йде та запитав, що має робити. Я сказав, щоб посвідки не видавати, якщо дівчина не викажеться відповідними документами, згідно з зарядженням генерал-губернатора. Вона ще раз повернулася до гестапо. І знову зателефонував Осідач, що Гестапо авантурується, та він сказав, що без мого дозволу не може видати посвідки. На це сказало Гестапо, щоб я зайшов до його бюро. Коли я ішов додому, вийшов напроти мене Осідач, ще раз розповів цілу справу та закінчив грізною сентенцією “Буде біда”. По дорозі до хати, я вступив до бюро

Гестапо. Було там декілька клієнтів. Шеф Гестапо Шпет почув, що хтось увійшов, отворив двері і поглянув. Можна собі уявити його міну, коли мене побачив. Зараз же почав кричати: "Що ви собі думаєте, що тут уже є вільна Україна! Я вам покажу, що значить Гестапо! Я вас усіх замкну: "dass Sie rot und blau und schwarz werden". Я відповів йому, що мене обов'язують приписи генерал-губернатора і я мушу їм повинуватися. Якщо Гестапо дасть мені доручення на письмі, то я видам посвідку, покликуючись на зарядження Гестапо. Я знав, що Гестапо такого зарядження на письмі не видасть. На те Шпет сказав, що ця дівчина мусить дістати посвідку, потім відійшов до бюро, а я до хати. Я вповні здавав собі справу з того, що значить Гестапо і що нам загрожує. Тож я пішов прямо до Гагера. А що була обідова пора, а я боявся, що він може десь виїхати, тож я пішов до його хати. Коли він вийшов, я перепросив його, оповів цілу справу та сказав, що серед таких відносин я не можу працювати і в його руки складаю моє головство. Та він мені обіцяв ще того самого дня справу полагодити. Я відійшов і нікому нічого не говорив, щоб не ширити паніки і спокійно чекав, що далі буде. Наступного дня біля год. 7-ої рано я ішов до Комітету і по дорозі стрінув Гагера, він любив рано проходжуватися зі своїм вовчуром. Уже здалека він побачив мене і запитав чи я вже знаю те, що сталося. Я відповів, що не знаю, а він мені на те: "Наш приятель Шпет уже відійшов з Рави". І дійсно його телефонічно перенесли до Сокаля. Думаю, що причина була в тому, що він по дурному розконспірував свою агентку, яка тоді також зникла. Опісля оповідав мені лікар д-р К., у якого Шпет лікувався, що Шпет був того дня у нього та дуже жалувався, що я з такої дрібниці зробив велику справу, яка опинилася аж у Вехтера та закінчив дуже характеристичними словами: "Якщо б йому довелося, так як мені, власноручно застрілити декілька соток невинних людей, то я сумніваюся, чи він був би нормальною людиною". Може воно і правда, та в тих часах з Гестапом не було жартів і я не міг легкодушно наражати себе і членів Комітету.

Адiєнцiя

Якщо добре пригадую, то весною 1943 р. Губернатор Вехтер запросив усіх голов УДК на нараду. Коли ми вже усі були зібрані в адвiєнцiйнiй залi, заграли фанфари i при їх

звуках увійшов до залі Вехтер в асисті шефа Гестапо. Губернатор сказав коротку промову на тему співпраці з німцями, здається натякнув на справу дивізії та зауважив, що УДК має невеликий вплив на українську суспільність. На це забрав голос д-р Росляк і дуже відважно відповів йому: “Це правда, але прошу сказати, що ми можемо людям дати, а принайменше обіцяти”. На те відповів Вехтер, що йде війна, перше треба її виграти — а потім, коли прийде мир, новий лад, то буде інакше — але було видно, що він сам не вірить у те, що говорить. Тож та зустріч нічого не дала і не могла дати, бо: “Гагер і Вехтер — це не Берлін”, як сказав Гагер.

Здається мені, що при тій нагоді ми всі зложили візиту Митрополитові Кир Андрієві та перебули у нього приблизно годину. Він виглядав дуже зле. Поговорив з кожним з нас кілька слів, та очевидно настрої уже не був бадьорий.

Обжинки

Влітку 1943 р. звернувся до нас Гагер із проханням, щоб ми урядили обжинки — чи свято жнив. Я порозумівся із представниками повіту і ми вирішили таке свято урядити, а то тим більше, що у нас обжинки були в звичаю. Ми підготували відповідну програму і взялися до роботи. Місце на свято запропонувала Любича і вона перебрала левину частину програми. Початок програми визначено на 10-у годину ранку. Гагер виїхав до Львова і мав приїхати ще перед полуднем на головну частину програми. Згідно з пляном ми розпочали обжинки в 10-ій годині. Та в часі виконання програми нас повідомлено, що в одному з дальших присілків “чорні” постріляли 36 наших хлопців. — Треба в'яснити, що в Белзці, сусідньому селі, була крематорія жидів. Вона була за селом і її усі старанно виминали. Зайняті там були дегенерати ріжних національностей — ближче про них ніхто не знав. Вони мали чорні мундури і їх загально називали “чорні”. Правда! Вони мали повно всякого роду дорогоцінностей і можливо, що знайшлися такі, що робили інтереси, та загал нічого про це не знав. Люди виминали їх “на чотири милі”. “Чорні” були завжди п'яні та страшні. Уночі, перед нашими обжинками згоріла в них стайня, а в ній і 2 коні. Правдоподібно — по п'яному — вони самі її запалили. Та поляк, провокатор, який там стало бував, кинув підозріння

на Любичан. Чорні по п'яному впали до сусіднього присілку, скликали населення, яке нічого не підозрівало, вибрали 36 хлопців та їх постріляли. Цю вістку приніс нам післанець. Обжинки ішли далі, а публіка нічого не знала. Коли довідалася, настала страшна констернація, обурення — а у зв'язку із тим вирінуло питання — що робити? Чи кінчити обжинки, чи перервати. Та рішила думка господарів свята, щоб продовжувати програму, бо її перервання могло б викликати реакцію, якої ми не могли б опанувати. Незабаром над'їхав Гагер і я розповів йому докладно цілу подію. Він зразу сів на авто і поїхав до Белзця. Повернувся за яку годинку і сказав, що винні будуть покарані. Та в правдивість того ніхто не вірив. Про це опісля люди різно говорили, та правди ніхто не дізнався.

УПА

Одного дня Гагер заявив мені, що хоче говорити з представниками УПА-ї. Очевидно я йому відповів, що я не є вояком УПА, не знаю, де вона є і не маю з нею зв'язків. Він мені відповів, що він у цьому не сумнівається, а тільки з чемности повідомляє мене, що дня . . . о год. 9-ій рано буде в лісі біля Карова (там була Команда і вишкіл УПА). Буде сам, без зброї. І дійсно там був. Опісля оповідав мені, що його стрінули два старшини, надзвичайно чемні і культурні люди. Він домовився з ними у справі контингентів, а саме: устійнили села, з яких вони будуть стягати контингент, а які припадають йому, Гагерові “бо я мушу виконати наложений на мене контингент, але розумію, що і вони потребують”. Ту угоду солідно запили в Угнові. Та пізніше він жалувався мені, що УПА не дотримується заключеної там угоди.

При цій нагоді хочу згадати ще й таку подію. У селі Голе Равське, положенім у віддалі біля 4 км. від Рави були два роди: Богуші і Балухи. Свого часу вони спільно закупили двір, а саме — поле і будинки. Полям поділилися, одначе будинками ніяк не могли поділитися і почали процес, який тривав аж до війни. Один із них пішов до УПА, та час до часу навідувався до жінки і дитини. Коли він одного разу прийшов, увечорі, нагло його хату оточила жандармерія і поліція. Він відстрілювався і втік на стрих. Тоді жандармерія вирішила підпалити хату, але не числилася з тим, що він тоді буде мати їх “на долоні”. Він пустив сальву, одного жандар-

ма убив, щось двох ранив, а сам із жінкою та дитиною вискочив з горючої хати і утік у ліс. Про цю аферу я довідався пізно увечорі. На другий день я мав якусь інтервенцію у Гагера. Я був певний, що буде авантюра, а може й карна експедиція. На моє превелике диво, по обговоренні справи, Гагер звернувся до мене із запитом, чи я чув про подію в Голім Равськім. Я йому відповів, що дещо чув та не докладно, тоді він мені розповів та кпив собі із глупоти жандармерії та поліції. Я все ж таки підозрівав підступ, та коли минув день і карна експедиція не вирушила, тоді я вже вповні заспокоївся.

Бауер

Якийсь провокатор забив Бауера, людину прихильно до нас наставлену, про це довідався я аж увечорі. На другий день рано прийшов до мене возьний і сказав, що Гагер просив, щоб я убрався на чорно, бо мусимо їхати на похорон. Очевидно, я не міг відмовити. Коли ми приїхали на кінець міста, рогачка була замкнена. До нас приступив польовий жандарм, а коли побачив в авті Гагера, заявив йому, що в дорозі діє партизанка, тож коли Гагер рішиться їхати, то на свою відповідальність. Гагер відповів, що він знає і ми рушили в дорогу. Я опинився у прикрій ситуації — якщо це наша партизанка, то моє положення буде незручне, якщо ж большевицька чи польська, то “прощай земле”. Та вже не було що говорити, і ми поїхали. На партизанку ми не попали і щасливо заїхали у Львів та взяли участь в похороні. Але Гагер ще зостався у Львові, а я мусів прохати нашу поліцію, щоб мені купила білет до Рави, і пізно вночі повернувся додів. А моя родина ще не знала про партизанку, тож мною не журилася.

Площа вправ

Колись польське військо зайняло досить великий простір у трикутнику Рава - Немирів - Магерів та урядило там засекречений терен військових вправ. В роках 1940-41 большевики той терен поширили та знову виселили декілька сіл. У 1943 р. німці плянували збільшити цей терен військових вправ та знов виселили ще декілька сіл. На евакуованих ро-

били різного роду расові досліді, провірювали будову черепа, провірювали колір волосся, зріст, тощо та приділювали господарства, які zostалися по жидах, евакуованих німцяx та поляках. Тож декому припало дуже гарне господарство, інші не були вдоволені. Деякі приділені землі були добре загосподаровані, інші лежали облогом. Живий та мертвий інвентар можна було забрати зі собою. Людей та мертвий інвентар перевозено залізницею, живий інвентар треба було переганяти пішки. А що евакуація протягнулася аж до грудня, тож люди тяжко набідувалися. Та з весною люди евакуовані поверталися і деякі замешкали в рідні в сусідніх селах, та збирали плоди зі своїх ґрунтів, деякі прихапцем зібрали дещо зі своїх полів, частину зібрало військо, дещо розікрали мешканці сусідніх сіл і таким чином багато збору із засіяних та засаджених полів змарнувалося. Та надійшов 1944-ий рік, майор мав нагляд над цим тереном, мабуть, уже переконався, що з нього хісна не буде, тож тими справами не дуже то переймався.

Дивізія

Коли прийшло до творення дивізії, то думки громадянства були поділені. Одні уважали, що нам не треба дивізії, бож прецінь маємо УПА. Другі ж навпаки, а з ними і я, були тої думки, що коли можемо дістати модерний військовий вишкіл а то в армії, що виказалася найліпшою армією світу, та модерну зброю, то було б каригідним занедбанням не скористати з нагоди. І та думка переважила. У Равщині крайсгавптман об'їздив усі волості, а ті влаштовували різні зустрічі в користь дивізії. Тільки в Раві Руській вийшла неприємна справа. Ми вибрали відповідне місце на зустріч, приготували матеріал на трибуни та браму і визначили початок на год. 10-у рано. О год. 7-ій рано ми вибралися на площу, щоб усе уставити, та Гагер вже перед нами був на площі, побачив, що ще не все готове, тож обурився, нагнівався та пішов до свого бюро. Я запевняв його, що на год. 9-ту буде усе готове і так справді було, та він не дався переконати. Зустріч випала гарно, приїхали деякі з військових старшин і один з них їздив по Гагера, але і це не допомгло. Опісля відбувся військовий побір, я льояльно зголосився і мене визнано здібним до служби. З рукою на серці можу ствердити, що я не робив жодного кроку в тому напрямі,

щоб звільнитися. Та представники Равщини поїхали у Львів і прохали проф. Кубійовича, щоб мене звільнив. І так виїшла досить неприємна ситуація. Коли ми зробили прощання для членів дивізії і вони пізніше виїхали до Львова, то й я в супроводі жінки та дітей поїхав з ними, та тут довідався, що на жадання проф. Кубійовича мене звільнено з армії і я повернувся додому.

І так, як в 1914-му році мене із загалом добровольців до УСС зі Стрия вислано додому, так і тут закінчилася моя військова кар'єра. Я повернувся домів та Гагер уже перепросився.

Відзнака Петлюри для Гагера!

На початках 1944-го року, може й на весну, прийшов до мене возний та просив, щоб я прийшов до помешкання Гагера. Я припускав, що приїхав якийсь достойник, зібрався та пішов. Було це зараз пополудні. У Гагера я застав Пилипчука, бл. п. Шрамченка та ще якогось німця. Коли я запитав про що властиво йдеться, мені відповіли, що їдемо на прогульку до двора біля Любачева. І дійсно ми сіли до двох авт, та поїхали. Туди мали приїхати ще два наші діячі з Любачівщини. Той двір мав на партері одну велику залю з ватраном, а на горі, на висоті поверху, була кругла галерія, а від неї провадили двері до поодиноких кімнат. Спершу ми засіли при столі в голю і тоді я побачив, чому ми сюди приїхали. А саме: п. Пилипчук, член нашого Уряду, мав вручити Гагерові орден Петлюри. Що це за орден і в чийому імені — тоді не сказано і я досі не знаю, бо тим не інтересувався. Досить того, що посипалися урочисті промови та вручення ордену.

Коли ж закінчилася церемонія, в дійсності вона тривала коротко, ми всі пішли нагору. І там відбулося прийняття. Я був до год. 4-тої рано, опісля сів на поїзд та поїхав додому. Наступного дня приїхав Шрамченко та розповів мені, яку він мав пригоду в Любачеві. А саме: коли вони вже були добре на підпитку, він пішов по кімнатах шукати лазнички. Дійсно її знайшов, та до лазнички хтось напустив води. І він якось поховзнувся та упав до води і тяжко було йому видряпатися. Тим часом Гагер побачив, що діється, став і пішов його шукати. Коли ж знайшов та побачив, що діється,

став над ним та сказав: “Herr Admiral! Sie sind schon im Wasser?”

Опісля якось ту справу наладнали і автами повернулися до Рави. Коли я пізніше стрінувся з пок. Шрамченком, і то здається вже в Америці, він сказав мені, що якраз збирається описати ту пригоду в якомусь з журналів та мабуть не встиг — а може й роздумався.

Останні місяці

Уже з кінцем 1943-го р. партизанка діяла дуже сильно. Виїзд поза Раву був поважним ризиком. З початком лютого ситуація погіршилося. Майже щоночі висаджувано у повітря залізничні рейки в напрямі на Любачів. Рано направляли шкоди і так потяги курсували. На дорогах також інколи підкладано т. зв. тарілкові бомби. У першій половині лютого прийшла вістка, що в напрямі на Раву іде двотисячна партизанська група Колпака. Німці дістали зарядження, що в критичному моменті мають усі перейти до будинку суду і там боронитися. Ми zostавалися на опіку Божу та нашої поліції. Гагер зарядив евакуацію жінок та дітей, мали zostатися самі мужчини. 14-го лютого доставлено поїзд, моя мама з дітьми виїхала, жінка zostалася зі мною. Їх завезено до Команчі. Війтом Команчі був о. Середович. Та він, не знаю з якої причини, навіть не вийшов до них, а також крайсгауптман не хотів їх прийняти. На щастя наша поліція взяла їх до хати, дала теплого чаю і мене повідомила про це. Я відразу звернувся до Гагера. Він сильно обурився та телефонував до Кракова. Генерал-губернатор наказав їх прийняти. Тоді їх спрямовано до Лютовиськ, це є 21 км. від стації і вони серед морозів та снігів ледве туди добилися. Та й місцевий парох не дуже прихильно поставився до моєї родини. Час до часу я їх відвідував. Вправді було прикро дибати 21 км., але гарна околиця, чудове повітря, часу тоді було досить, тож це не давалося так сильно відчувати, хіба, що було болото. Також час до часу траплялася підвода. Та з тими відвідинами я мав прикру пригоду. Коли я повернувся з одної з таких поїздок, застав у хаті видерту із зошита картку паперу ось такого змісту: “В дорозі із Самбора до Устрік, як нас повідомив самбірський Відділ, ви зневажливо висловились про ОУН. Взиваємо вас, щоб ви дня (дату забув) явилися в суді

у Верхраті там і там” (також забув, але знаю, що це була крайня хата, положена під самим лісом. На мене не зробило це сильного враження, тим більше, що я їхав у переділі сам і з ніким не розмовляв. Та мою дружину ця записка вразила. Був це час, коли вже панувало гуляйполе, час різного роду взаємних кривавих поражунків. З тим шматком паперу я пішов до одного з членів проводу та спитався його, що це має значити. Він дуже збентежився, узяв той папірець та сказав, що це якесь непорозуміння і він зараз справу полагодиць. І дійсно, на тому справа закінчилася, та я забув узяти від нього папірець і так стратив важний документ.

Десь уже в половині літа ми дістали вістку, що в Балигороді були партизани, висадили у повітря громадський будинок, здемолювали молочарню та стріляли по селі. Я відразу поїхав туди, та вже не міг повернутися, бо тим часом уже Раву евакуовано. А партизани дійсно були в місті.

Чому наша УПА їх не атакувала — не можу собі пояснити. Прецінь було очевидне, що німці вже на викінченні, та мимо того ще мають настільки сили, що можуть москалям завдати важких утрат. Чи не було вказане допомагати німцям, а тим самим всіма силами послаблювати москалів! На всякий випадок послаблювання німців в тому часі, коли було очевидне, що мусить прийти до розгри з большевиками, які тоді сильно скріпилися, було, на мою думку, фальшивим тактичним потягненням.

Та це справа майбутніх істориків.

Наприкінці моїх зв'язків з німцями мушу ще зауважити, що я завсіди старався полагодити справу з самим Гагером, а з іншими урядовцями мав мало до діла, а то тим більше, що я таки “недомагав” в уживанні напоїв. Тож інші урядовці мене недолюблювали, а це проявилось і в тому, що я — коли не помиляюся — не дістав жодного приділу чи то матерії, чи обуви і під тим оглядом у мене справа представлялася дуже слабо.

Хтось може тепер зробити закид співпраці з ворогом! Але в тих умовинах не було іншої ради. А проте, у кожній важнішій справі я старався порозумітися з громадянством і не робити на власну руку. На всякий випадок, — за вийнятком погрому банди “чорних”, не було в Равщині ані великих арештувань, ані карних експедицій і таким способом врятовано багато майна, здоров'я, а то й людського життя. А це щось значить!

Закінчення

Прийшов великий "ісход". Маю враження, що з ним остаточно закінчилася ера давньої провідної верстви, відійшли її останні могікани. Прийшли нові люди, але вони у крутіжжі подій не мали ані часу, ані можливости належно вжитися у свою ролю, ролю дуже тяжку та дуже й відповідальну.

Д. Богачевський

20. лютий 1975 року.

